

BULUDXAN XƏLİLOV

**Mahmud Kaşğarının
“Divani lüğət-it-türk”
əsərində etnonimlər**

BAKI - 2009

Elmi redaktoru: Prof. dr. **Mehman Musaoğlu**,
Qazi Universiteti

Rəyçilər: Prof.dr. **Zilola Xudaybergenova**,
Daşkənd Universiteti

Dos. dr. **Vüqar Sultanzadə**,
Doğu Ağdəniz Universiteti

BULUDXAN XƏLİLOV

Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər, Bakı, 2009, 110 səh.

Monoqrafiyada Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində türk sözü barəsində verilmiş bilgiler geniş şərh olunur. Eyni zamanda Oğuz boyları, onların damğaları, türk ulusunun digər boyları bir-bir tədqiqata cəlb olunur.

Monoqrafiyada Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərindəki Oğuz boyları digər mənbələrə istinad olunmaqla (Faruq Sümər, Rəşidəddin, Yazıcıoğlu) və qarşılaşdırma yolu ilə tədqiq olunur.

Monoqrafiyada Oğuz boylarının etimologiyası da diqqətdən yayınmır. Həm də Oğuz boyları ilə bağlı olan yer-yurd adları da özünə xüsusi yer alır. Azərbaycan, İran, Türkiyə, Orta Asiya, Gürcüstan, indiki Ermənistan, Əfqanıstan və digər ərazilərdə Oğuz və Oğuz olmayan digər türk boyları ilə bağlı yer-yurd adları verilir.

Monoqrafiyadan tədqiqatçılar, aspirantlar, magistrələr, elmi işçilər, ali məktəb tələbələri, orta məktəb müəllimləri faydalana bilərlər.

I FƏSİL

M.KAŞĞARININ “DİVANI LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ TÜRK SÖZÜ VƏ TÜRK ULUSUNUN BOYLARI HAQQINDA

I.1. M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində türk sözü haqqında

M.Kaşğari “Divani lüğət-it-türk” əsərində türk sözünün mənasını geniş izah etmiş və maraqlı bilgilər vermişdir. Onun fikrincə, Türk Nuhun oğlunun adıdır və bu adı Türkün övladlarına Tanrı özü vermişdir: “Əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu ad (yəni Türk adı — B.X.) Nuh oğlu Türkün övladlarına Tanrının verdiyi addır”.¹

M.Kaşğari Türk sözünün tək və cəm yerində işləmə bildiyini söyləyir və Nuhun oğlunun adı kimi təkde işləndikdə bir adamı, onun (Nuhun) övladlarının adı olduqda isə “bəşər” sözü kimi çoxluq və cəm bildirdiyini deyir. O yazır: “Türk sözü Nuhun oğlunun adı kimi işləndikdə tək bir adamı bildirir, övladlarının adı olanda “bəşər” sözü kimi çoxluq və cəm bildirir. Bu söz tək və cəm yerində, necə ki, Rum sözü Əleyhissalam İshaqın oğlu İysu, İysunun oğlu Rumun adıdır. Onun övladları da bu adla

1. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). I cild, Bakı, 2006, s. 357.

anılmışlar. Türk sözü də belədir”¹.

M.Kaşğari Türkün adını ulu Tanrının özünün verdiyini deməklə yanaşı, həm də müəllimi əl-Hüseyn ibn Xələf əl-Kaşğariyə istinad edir. Bu barədə oxuyuruq: “Biz (M.Kaşğari özünü nəzərdə tutur — B.X.) ad olaraq Türkün adını ulu Tanrı özü vermişdir dedik. Çünki bizə əhli-mübarəkdən şeyx və imam əl-Hüseyn ibn Xələf əl-Kaşğari dedi”².

M.Kaşğari Türk adını ulu Tanrının verməsi barədə söyləyərkən istinad yeri kimi həm də digər şəxslərin də adını çəkir. Həmin şəxslər M.Kaşğarının müəlliminin istinad etdiyi tanınmış adamlar kimi təqdim olunur. O yazır: “...ona (M.Kaşğari öz müəllimini nəzərdə tutur — B.X.) da ibn əl-Fərqi adlı bir zat ibn Əbid-Dünya adı ilə tanınan əş-Şeyx Əbu Bəkr əl-Müfid əl-Cərcərainin “əl-Müəlləf fi axir əz-Zaman” [“Axır zamana dair”] adlı kitabından peyğəmbərə (s.ə.ə.) istinadən bir hədisi rəvayət etmişdir”³.

Həmin hədisi verməmişdən qabaq onu demək lazımdır ki, M.Kaşğari öz lüğətində Türklə bağlı peyğəmbərin iki hədisini xatırlamışdır. Həmin hədislərdən biri Türk dilinin və türklərin hökmranlığının uzun sürəcəyi ilə bağlı olmuşdur. Bu hədisi M.Kaşğari şəxsən Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan sənəd-sübutla əldə etdiyini söyləmişdir: “And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirirdi ki, peyğəmbərlərimiz qiymətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını söylədiyi vaxt “Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır” deyə buyurmuşdur.

1. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. I cild, Bakı, 2006, s. 358.

2. Yenə orada.

3. Yenə orada.

Bəbalı söyləyənlərin boynuna, bu hədis doğru isə, türk dilini öyrənmək çox vacib işdir, əgər bu söz doğru deyilsə, o zaman türk dilini öyrənməyi ağıl əmr edir”.¹

Əlbəttə, bu hədis onu göstərir ki, hələ orta türk dövründən əvvəl də türk dilinin nüfuzu, rolu, mövqeyi güclü olmuşdur. Ona görə də peyğəmbərimizin hədislərinin birində məhz türk dili xüsusi yer almışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, peyğəmbərimizin bu hədisində türk dilini öyrənməklə bağlı bir nəsihət, məsləhət də vardır. Bu nəsihət, məsləhət həm də ona doğru yönəlmişdir ki, peyğəmbərimiz öz dövründən sonra da türk dilini öyrənməyin lazım olduğunu gələcək nəsillərin nəzərinə çatdırmışdır.

Peyğəmbərimizin türklər barəsində söylədiyi ikinci hədis barəsində M.Kaşğari belə məlumat verir ki, bu hədis ibn Əbid - Dünya adı ilə tanınan əş-Şeyx Əbu Bəkr əl-Müfid əl- Cərcərainin “əl-Müəlləf fi axir əz-Zaman” [“Axır zamana dair”] adlı kitabında peyğəmbərə istinad etməklə verilmişdir. M.Kaşğarinin müəlliminə isə bu ikinci hədisi ibn əl-Fərqi adlı bir şəxs rəvayət etmişdir. İkinci hədisdə Tanrının “türk adlı ordusunun olmasından və onu Şərqdə yerləşdirməsindən, türkləri yer kürəsinin ən təmiz yerlərində məskunlaşdırmasından” bəhs olunur. İkinci hədis belədir: “Ulu Tanrı mənim bir ordum vardır, ona “türk” adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərim” deyir. Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara “öz ordum” demişdir”.²

M.Kaşğari türklərə məxsus olan bir sıra tərifi xüsusiyyətləri — gözəlliyi, zərifliyi, incəliyi, ədəbi, hörməti, böyüklərə eh-

1. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. I cild, Bakı, 2006, s.55.

2. Yenə orada. s.358.

tiramı, sözdə bütövlüüyü, təvazökarlığı, igidliyi, mərdilyi də qeyd etmişdir: “... türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifəlayiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur”.¹

M.Kaşğari türklərə məxsus tərifli xüsusiyyətlərin topladığı bir şeir parçasında vurğulandığını da qeyd etmiş və həmin şeir parçasını da vermişdir:

*“Kaçan körsə anı türk,
Budun anqa anıq aydaçı:
Munqar təgir uluğluk,
Munda naru kəslinür”.²*

Bu bəndin tərcüməsi Azərbaycan dilində belə verilmişdir:

*“Haçan görsə onu türk,
Millət ona söyləyər:
Ona dəyəər böyüklük,
Onda bitər ululuq”.³*

Məhz bu bəndin mənasından çıxış edərək Ramiz Əskər onu bir qədər fərqli şəkildə və əslində çox anlaşılan tərzdə tərcümə etmişdir:

“Haçan bir millət türkü görsə, hökmən belə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşır və onda son həddinə, zirvəsinə çatır”.⁴

M.Kaşğarının lüğətində türk sözünün digər mənaları da

1. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. I cild, Bakı, 2006, s.358.

2. Yenə orada. s. 359.

3. Yenə orada.

4. Yenə orada.

qeyd olunmuşdur. Bu mənalardan biri də M.Kaşğariyə görə, türk sözünün həm təkdə, həm də cəmdə işlənməsidir: “Bu söz (türk sözü — B.X.) həm təkdə, həm də cəmdə işlənir. “Sən kimsən” mənasında “kim sən” deyilir, buna “türk mən” deyər cavab verilir, “mən türkəm” deməkdir. “Türk süsi atlandı = Türk ordusu atlandı”.¹

Görünür ki, M.Kaşğari türk sözününü “mən türkəm” dedikdə təkdə, “Türk süsi atlandı = Türk ordusu atlandı” dedikdə isə cəmdə işləndiyini izah etmək istəyir.

M.Kaşğari türk sözünün “vaxt”, “günorta”, “gənclik çağının ortasında olan gənc” mənalarında olduğunu da qeyd edir:

Türk: “vaxt” mənasına gələn söz. Bütün meyvələrin yetişdiyi zamanını ortasıdır. “türk üzüm ödi = üzümün dəydiyi vaxt”².

Türk: “türk kuyaş ödi = günorta”.³

Türk: “türk yigit = gənclik çağının ortasında olan gənc”⁴

Beləliklə, M.Kaşğarinin türk sözü barəsində dediklərindən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olur:

a) bu söz Nuhun oğlunun adıdır. Türkün adını Tanrının özü vermişdir.

b) türk sözü gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik, mərdlik kimi tərifli xüsusiyyətləri özündə daşıyan bir boyun adıdır.

c) türk sözü “vaxt”, “günorta”, “gənclik çağının ortasında olan gənc”, “güc” mənalarını bildirmişdir. Türk sözü Qaraxanlılar dövründən əvvəl də (uyğur türkləri dövründə də) bu mənalara yaxın mənalarda işlənməmişdir: erklig, türklüg, uluğ, iliğ = güclü, qüvvətli ulu xaqan; türk yigit kız = gənclik çağının orta-

1. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. I cild, Bakı, 2006, s.359.

2. Yenə orada. s. 359.

3. Yenə orada.

4. Yenə orada.

sında olan qız.

Türk sözü barəsində M.Kaşğarının yazdıqlarını Bəsim Atalayın və Ramiz Əskərin tərcüməsində necədirsə, elə də veririk.

Bəsim Atalayın tərcüməsi.¹

تُرْكُ

Türk : Tanrı yarlıgayası Nuhun oğlunun adıdır. Bu, Tanrının, Nuh oğlu Türkün oğullarına verdiği bir addır. Nitekim Tanrının *هَلَّا أَنَّى عَلَى الْإِنْسَانِ جِنُّ مِنَ الدَّهْرِ* sözündeki insan kelimesi "Âdem" anlamına gelmiştir; burada yalnız bir tek kişiyi bildirir. *لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ . ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ . إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ .* âyetinde bulunan "insan" kelimesi, çokluğu, yığını bildiren bir isimdir. Çünkü, müfretten bir şey çıkarmak doğru olamaz, burada da öyledir. Türk sözü, Nuhun oğlunun adı olduğunda bir tek kişiyi bildirir, oğullarının adı olduğunda, "beşer" kelimesi gibi çokluk ve yığını bildirir. Bu kelime, müfret ve cemi yerinde kullanılır, nitekim "Rum" kelimesi Tanrı yarlıgayası İshak'ın oğlu İysü, İysü'nün oğlu Rum'un adıdır; oğulları da bu adla anılmıştır, Türk kelimesi de böyledir.

1. M.Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk. I c., Ankara, 1992, s. 350-353.

Biz"ad olarak Türk adını Ulu Tanrı vermiştir" dedik. Çünkü bize

الشَّيْخُ الْإِمَامُ الزَّاهِدُ الْحُسَيْنِيُّ بْنُ خَلْفَةَ الشَّعْرِيِّ

Kaşgarlı Halef oğlu İmam, Şeyh Hüseyin, ona da

ابْنَ أَبِي الدُّنْيَا

denilen kimse, dermekle tanılan

الشَّيْخُ أَبُو بَكْرٍ الْمُفِيدُ الْجُرْجَانِيُّ

nün ahırzaman üzerine yazmış olduğu kitabında Ulu Yalavac'a (Peygamber)e tanıkla varan bir hadisi yazmış; ha-

diş şöyledir:

يَقُولُ اللَّهُ جَلَّ وَعَزَّ إِنَّ بِي جُنْدًا سَمَّيْتُهُمُ لِتُرْكٍ وَأَسَمَّيْتُهُمُ الْمَشْرِقِ فَإِذَا غَضِبْتُ عَلَى نَوْمٍ سَلَطْتُهُمْ عَلَيْهِمْ

Yüce Tanrı "Benim bir ordum vardır, ona "Türk" adı verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım" diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara"Kendi Ordum" demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözüne yerine getirmek, sâdelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir. Nitekim şu parçada gelmiştir:

يَذُنْ أَنْعَا اِنْتِ اَيْدَهِي
مُنْدَا زَوَكْسَلِنُورُ
قَهْنْ كُورْسَا اَنِي تَرْكُ
مُنْكَرْ تَغِيرْ اُولُغْلُوكُ

Kaçan körse anı Türk

Budun anğa anıñ aydaşı

Munğer tegir ulugluk

Mundanaru keslinür

"Onu Türk boyları görse, bu adam için büyüklük ve ululuk yaraşır ve ululuk bunda kesilir" der [+].

تَرْكُ türk : Türk. Bu kelime hem müfret, hem cemî

olarak kullanılır. "Sen kimsin" anlamına olan "كَيْمَسْنِ kim sen" denir; buna "تَرْكُ مَنْ تَرْكُ مَنْ Türkmen" diye cevap verilir, "ben Türküm" demektir. "تَرْكُ سُوْسِي تَرْكُ سُوْسِي Türk süsi atlandı = Türk ordusu atlandı".

تَرْكُ türk : Vakit anlamına gelen bir kelimedir.

Bütün meyvaların olgunlaştığı zamanın ortasıdır. "تَرْكُ اُزْمِ اُزْمِ اُزْمِ türk üzüm ödi = üzümün olgunluk vakti", "تَرْكُ قُيَاشِ قُيَاشِ قُيَاشِ türk kuyaş ödi = gün ortası", "تَرْكُ يَغِيْتِ يَغِيْتِ يَغِيْتِ türk yigit = gençlik çağının ortası".

Ramiz Əskərin tərcüməsi.¹

تُرْك T ü r k: əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu ad Nuh oğlu Türkün övladlarına tanrının verdiyi addır. Ulu Tanrının bir ayəsində هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ «insan» sözü «adəm» mənasında işləndiyi üçün burada yalnız tək bir adamı bildirir. لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ayəsindəki «insan» sözü çoxluğu, yığıcı bildirən bir isimdir. Çünki təkdən bir şey çıxarmaq olmaz, burada da elədir. «Türk» sözü Nuhun oğlunun adı kimi işləndikdə tək bir adamı bildirir, övladlarının adı olanda «bəşər» sözü kimi çoxluq və cəm bildirir. Bu söz tək və cəm yerində işlənir, necə ki, Rum sözü əleyhissalam İshaqın oğlu İysu, İysunun oğlu Rumun adıdır. Onun övladları da bu adla anılmışlar. Türk sözü də belədir.

Biz «ad olaraq Türkün adını ulu Tanrı özü vermişdir» dedik. Çünki bizə əhli-mübarəkədən şeyx və imam əl-Hüseyn ibn Xələf əl-Kaşğari dedi, ona da ibn əl-Fərqi adlı bir zat ibn Əbid-Dünya adı ilə tanınan əş-Şeyx Əbu Bəkr əl-Müfid əl-Cərcərainin «əl-Müəlləf fi axir əl-Zaman» [«Axır zamana dair»] adlı kitabından peyğəmbərə (s.ə.s.) istinadən bir hədisi rəvayət etmişdir. Həmin hadis belədir: «Ulu Tanrı "mənim bir ordum vardır, ona "türk" adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acıgım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərim» deyir. Bu, türklərin bütün

1. M.Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. I c., Bakı, 2006, s. 357-359.

insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara "öz ordum" demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifə layiq olan ərəzləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Bu şeirdə də vurğulanır:

قچن گرسا آتی ترک

یئن اتقا تک ایچی

منکر نکر اتلق

مندا نرؤمھنؤر

«Kaçan körsə anı türk,
Budun anqı aminq' aydaçı:
Munqar təgür uluqluq,
Munda narı köslinür».
Haçan görsə onu türk,
Millət ona söyləyər:
Ona dəyər böyüklük,
Onda bitər ululuq.

(Haçan bir millət türkü görsə, hökümən dələ deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkcə yaraşır və onda son həddinə, zirvəsinə çatır).

تۈرک T ü r k: türk. Bu söz həm təkdə, həm də cəmdə işlənir. «Son kim-sən» mənasında «تۈرک کیم سەن» deyilir, buna «türk məni» deyə cavab verilir, «məni türkcəm» deməkdir. «تۈرک سۈسی türk sūsi atlandı = türk ordusu atlandı».

تۈرک T ü r k: «vaxt» mənasına gələn söz. Bütün meyvələrin yetişdiyi zamanın ortasıdır. «تۈرک ئۆم اودی türk üzüm ödi = üzümün dəydiyi vaxt».

تۈرک T ü r k: «تۈرک قیاش اودی» türk kuyuş ödi²⁶⁸ = günorta.

تۈرک T ü r k: «تۈرک یگیت» türk yigit = gənclik çağının ortasında olan gənc.

I. 2. M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində türk ulusunun boyları haqqında

M.Kaşğari türkdilli xalqların İtil (Volqa) çayı hövzəsindən Çinə qədər olan ərazidə məskun olduqlarını qeyd edir. O, həm də qeyd edir ki, əsil türklər 20 qəbilədən ibarətdir.

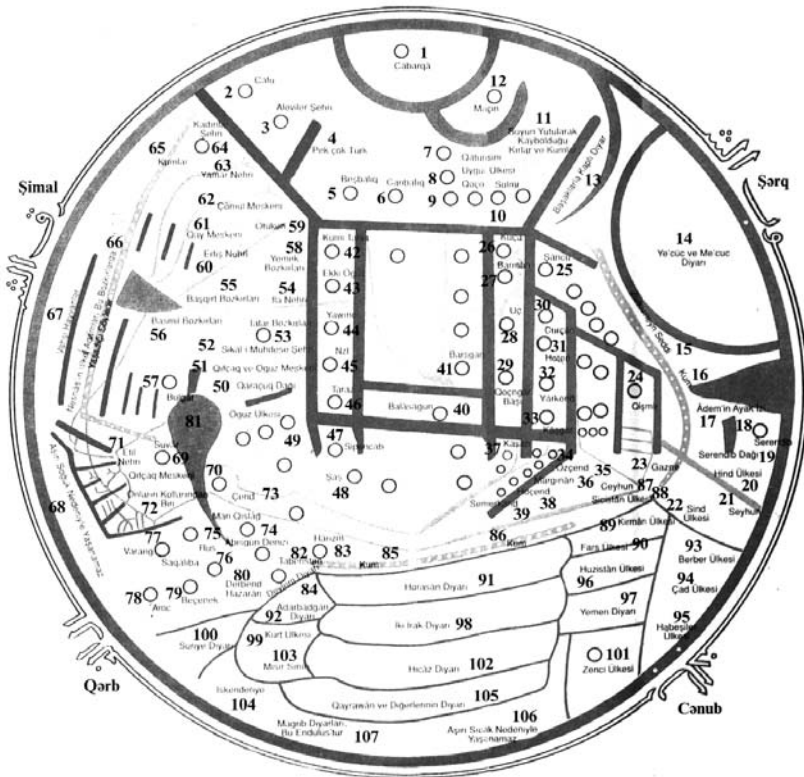
Mahmud Kaşğari əsas türk boylarını belə sadalayır:

1. *Peçeneqlər: Bizans - Rum ölkəsinə ən yaxın olan türk boyu.*
2. *Qırçaq, Oğuz, Yəmək, Başqırt, Basmil, Qayı, Yabaku, Tatar, Qırğız boyları. Kaşğari bunlardan Qırğız boyunun Çin sərhədinə yaxın olduğunu göstərir.*
3. *Çiyil, Tühsi, Yağma, İğrak, Çaruk, Cumul, Uyğur, Tanqut, Xıtay boyları. Bunların Rum ölkəsinin yanından şərqlə doğru uzandığını söyləyir.*
4. *Tabqaçlar “Maçində yaşayan türk boyudur” deyir.*

Bir sözlə, M.Kaşğari türk tayfalarının miqdarı və onların yayıldığı ərazilər barəsində öz lüğətində yazır: “Türklər əslində iyirmi boydur. Bunların hamısı - Səlləllahu - Əleyhi Yalavaç Nuh oğlu Yafəs, Yafəs oğlu Türkədək çatır. Bunlar — Səlləllahu - Əleyhi Yalavaç İbrahim oğlu İshaq, İshaq oğlu İysu, İysu oğlu Rumu xatırladır. Bunlardan hər bir boyun bir çox oymaqları vardır ki, onların sayını ancaq ulu Tanrı bilir. Mən bunlardan kök və ana boyları saydım, oymaqlardan bəhs etmədim. Yalnız hər kəsin bilməsi üçün gərəкли olanı, Oğuz qollarını və onların heyvanlarına vurulan nişanlarını yazdım. Bundan başqa, hər boyun məskunlaşdığı yeri də bildirdim. Bizans — Rum ölkəsinə ən yaxın olan boy Beçeneqdır. Sonra Qırçaq, Oğuz = Uğuz, Yəmək, Başqırt, Basmil, Kayı, Yabaku, Tatar, Qırğız gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar. Bu boyların hamısı Rum ölkəsi yanından şərqlə doğru bu cür uzanıb gedir. Çiyil, Tuhsi, Yağma,

İğrak, Çaruk, Cumul, Uyğur, Tanqut, Xıtay=Kıtay. Kıtay ölkəsi Çindir. Bundan sonra Tabqac gəlir, onların yaşadığı yer Maçindir. Bu boylar cənub ilə şimal arasında məskunlaşırlar. Bunların hər birini bu dairədə (M.Kaşgari tərtib etdiyi xəritəni nəzərdə tutur - B.X.) bir-bir göstərdim”.¹

M.Kaşğarinin tərtib etdiyi xəritəni burada verməyi məqsədə uyğun sayırıq.²

1. M.Kaşgari. Divani lüğət-it-türk. I c., Ankara, 1992, s.28. M.Kaşgari-nin türk boyları barəsində yazdıqlarını bu nəşrdən tərcümə etdik.

2. M.Kaşgari. Divanü lüğət-it-türk. III c., Bakı, 2006.

Xəritədəki coğrafi məkanları, şəhər, məntəqə, ölkə və boy adlarını, eləcə də digər işarələri nömrələyərək cədvəl halına Ramiz Əskər salmışdır.¹

1	Çaparka: Yaponiya	37	Kaşan	73	Çənd
2	Cafu: Yava	38	Xocənd	74	Mankıslak
3	Əlavilər şəhəri	39	Səmərqənd	75	Rus
4	Çox türk yaşayan bölgə	40	Balasağun	76	Sakalıbə: slavyanlar
5	Bəşbahlıq	41	Barsəğan	77	Vrənk: Firəng
6	Çanbahlıq	42	Kümi Talas	78	İmənc
7	Katun sini	43	İki öküz	79	Baçanak
8	Uyğur ölkəsi	44	Yafınc	80	Xəzərlərin Dərbəndi
9	Koço	45	Nəzil	81	Abisgün: Xəzər dənizi
10	Sülmü	46	Tıraz: Talas	82	Təbəristan
11	Daşlı-qumlu, susuz yer	47	İspicab: Çimkənd	83	Xarəzm
12	Maçin: Tavğaç	48	Şaş: Daşkənd	84	Deyləm
13	Kuşan	49	Oğuzların ölkəsi	85	Səhra
14	Yacuc-macuc ölkəsi	50	Qaraçuq dağı	86	Səhra
15	Səddi-Zülqəneyn	51	Qıpçaqların məskəni	87	Ceyhun : Amu-Dərya
16	Səhra	52	Macar və oğuz bölgəsi	88	Sistan
17	Adəmin ayaq izi	53	Tatar bozqır	89	Kirman
18	Sərəndib: Seylon	54	İla çayı	90	Fars
19	Sərəndib dağı	55	Başğirt bozqır	91	Xorasan
20	Hind ölkəsi	56	Basmıl bozqır	92	Azərbayad qan: Azərbaycan
21	Seyhun : Sır-Dərya	57	Bulğar	93	Bərbər ölkəsi
22	Sind ölkəsi	58	Yəmək bozqır	94	Zat ölkəsi : Çad
23	Qəznə	59	Ötükən	95	Həbəş ölkəsi: Efiopiya
24	Kəşmir	60	Ərtiş çayı: İrtiş	96	Xuzistan
25	Şançu	61	Kayların məskəni	97	Yəməni
26	Kuça	62	Çomulların məskəni	98	İraqeyn: ərəb və əcam İraqı
27	Barman	63	Yamar çayı	99	Kürd ölkəsi
28	Uç	64	Qadınlar şəhəri	100	Şam: Dəməşq
29	Koçnqkar başı	65	Səhra	101	Zənci ölkəsi: Zənzibar
30	Cürəcan	66	Nəsnaslar yaşayan yer	102	Hicaz
31	Xotən	67	Vəhşi heyvanlar bölgəsi	103	Misir
32	Yarkənd	68	Yaşayışsız soyuq iqlim	104	İskəndəriyyə
33	Kaşğar	69	Suvar	105	Kırvan ölkəsi və başqaları
34	Özçənd	70	Qıpçaqların məskənləri	106	Yaşayış olmayan isti iqlim
35	Sovnak	71	Ətil çayı: Volqa	107	Məğrib torpaqları və Əndəlis
36	Fərqanə	72	Qıpçaqların bir qolu	Hazırladı: Ramiz Əskər	

1. M.Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. III c., Bakı, 2006.

Yeri gəlmişkən, türk boyları barəsində M.Kaşğarının yazdıqlarını həm Bəsim Atalayın, həm də Ramiz Əskərin tərcümələrində olduğu kimi veririk.

BƏSİM ATALAYIN TƏRCÜMƏSİ¹

TÜRK ULUSUNUN BOYLARI HAKKINDA SÖZ

Türklər aslında yirmi boydur. Bunların hepsi-Tanrı kutsal kılması- Yalavaç Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu "Türk"e dek ulanır. Bunlar - Tanrı kutsal kılması - Yalavaç İbrahim oğlu İshak, İshak oğlu "عيسو" Iysu", Iysu oğlu "Rum"u andırır. Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak Tanrı bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım; oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurulan belgelerini yazdım. Bundan başka her boyun bulunduğu yeri de bildirdim. Bizans -Rum- ülkesine en yakın olan boy "بِجَنَكْ Beçenek"dir; sonra "قَبْچَاقْ kıfçak", "أَعُزْ" Oğuz = Uğuz", "يَمَاكْ Yemek", "بَشْفِرْتْ Başğırt", "بَسْمِلْ Basmıl", "قَاكْ kay", "يَبَاقُو Yabaku", "تَتَارْ Tatar", "قِرْقِزْ Kırkız = Kırgız" gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından doğuya doğru şöylece uzanır, gider: "چِگِلْ Çigil = Çiyil"; "تَوخْسِي Toxsi", "يَغْمَا Yağma", "اَعْرَاقْ Uğrak" [+], "چَارُوكْ Çaruk = çarık", "چَوْمُلْ Çomul", "اُيغُرْ Uygur", "تَنْگُتْ Tangut", "خَيْتَاЙ Xıtay = Xıtay". Xıtay ülkesi "çin"dir. Bundan sonra "تَاغْغَاچْ Tawğaç" gelir; orası "Maçın"dir. Bu boylar güney ile kuzay arasında bulunurlar. Bunların herbirini şu değrede birer birer gösterdim.

1. M.Kaşğari. Divani lüğət - it - türk. I c., Ankara, 1992, s.28.

RAMİZ ƏSKƏRİN TƏRCÜMƏSİ¹

Türklər əslində iyirmi boydur. Onların hamısı əleyhissələm Nuh peyğəməğərin oğlu Yafəsə, Yafəsin oğlu Türkə qədər uzadır. Bunlar əleyhissələm İbrahim peyğəməbərin oğlu İshaqı, İshaqın oğlu İysunu, İysunun oğlu Rumu xatırladır. Türk boylarının hər birinin saysız-hesabsız oymaqları vardır ki, sayını yalnız Allah bilir. Mən bunlardan əsas və ana boyları saydım, oymaqlardan isə bəhs etmədim. Ancaq hər kəsin bilməsi üçün vacib olan oğuz qollarından və heyvanlarına vurulan damğalardan bəhs etdim. Bundan başqa, Rum ölkəsinin yaxınlığından şərqə doğru tərtib etməklə şərqdəki müsəlman olan və olmayan oğuz boylarının yerlərini də bildirdim.

Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy bəçənəkdir. Sonra kılçak (qırçaq), oğuz, yəmək, başğırt, basmıl, kay, yabaku, tatar, kırkız (qırğız) gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar. Bu boylar Rum ölkəsinin sərhədindən şərqə doğru bu ardıcılıqla məskunlaşmışlar: çigil, toxsis, yağma, uğrak, çaruk, çomul, uyğur, tanqut, xıtay. Xıtay - Çindir. Sonra isə Tavğaç gəlir. Ora - Maçindir. Bu boylar cənubla şimal arasında yerləşirlər. Onların hamısının yerlərini bu dairə içində göstərdim.

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. I c., Bakı, 2006, s. 77

I.3. M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində Oğuz boyları və onların damğaları

I.3.1. M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində Oğuz boyları

M.Kaşğariyə görə, Oğuzlar iyirmi iki boydur. Hər boyun öz bəlgəsi və heyvanlarına vurulan damğası var. Oğuzlar bəlgələri vasitəsilə bir-birini tanıyıblar. M.Kaşğari Oğuz boylarından məqsədlə şəkildə bəhs etmişdir. Məqsədi belə olmuşdur ki, Oğuz boyları hamı tərəfindən tanınsın və bilinsin. Oğuz boylarının damğalarına gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, damğalar onların heyvanlarını, atlarını, miniklərini bir-birindən ayıran, fərqləndirən əlamət olmuşdur. Oğuz boylarının heyvanları, atları bir-birinə qarışan zaman onları bu damğalar vasitəsilə ayırmışlar. Müqayisə üçün qeyd edək ki, damğalardan istifadə indi də oğuz türklərinin yaşadığı bölgələrdə qalmışdır. Məsələn, Oğuz türklərinin yaşadığı Ağbaba bölgəsində (Amasiyada) damğalardan çox istifadə olunmuşdur. Xüsusilə, bu bölgədə yaşayanlar heyvanlarını, əşyalarını fərqləndirmək, seçmək üçün onun üzərinə işarələr qoymuşlar. Bir sözlə, məişətdə bu damğalardan işarələrdən geniş şəkildə istifadə etmişlər. Oğuz türklərinin məişətində bu hal ənənə şəklini almış və ulu babalarımızdan bir miras kimi qalmışdır.

M.Kaşğarının qeyd etdiyi 22 Oğuz boyları aşağıdakılar olmuşdur:

birincisi: **kunıklar**

ikincisi: **kayığlar**

üçüncüsü: **bayundurlar**

dördüncüsü: ıvalar // yıvalar

beşincisi: salğurlar

altıncısı: əfşarlar

yeddincisi: bəğtililər

səkkizincisi: büğdüzlər

doqquzuncusu: bayatlar

onuncusu: yazğırar

on birincisi: eymürlər

on ikincisi: karabölüklər

on üçüncüsü: alkabölüklər

on dördüncüsü: iğdirilər

on beşincisi: ürəğirlər

on altıncısı: tutırkalar

on yeddincisi: ulayundluğlar

on səkkizincisi: tügərlər

on doqquzuncusu: bəçənəklər // beçeneklər

iyirmincisi: çuvaldarlar

iyirmi birincisi: çəpnilər

iyirmi ikincisi: çarukluğlar

I.3.2. M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində Oğuz boylarının damğaları

اوغز Oğuz: bir türk boyudur. Oğuzlar türkməndirlər. Bunlar iyirmi iki boydur. Hər boyun ayrı bir bəlgəsi və heyvanlarına vurulan damğası vardır. Bir-birlərini bu bəlgələrlə tanıyırlar. ¹

Birincisi və başçıları قبیق kınıqlardır. Dövrümüzün xaqanları bu boydandır. Heyvanlarına vurduqları damğa budur:

İkincisi قبیغ kayıqlardır. Damğaları budur:

Üçüncüsü بایندر bayundurlardır. Damğaları budur:

Dördüncüsü ایفا ıvalardır. Bunlara یفا yıwa da deyilir. Damğaları budur:

Beşincisi سلفر salğurlardır. Damğaları budur:

Altıncısı افشار əfşarlardır. Damğaları budur:

Yedincisi بکتلی bağtililərdir. Damğaları budur:

Səkkizincisi بکدر bügdüzlərdir. Damğaları budur:

Doqquzuncusu بیات bayatlardır. Damğaları budur:

Onuncusu یزغر yazğırlardır. Damğaları budur:

On birincisi ایمر eymərlərdir. Damğaları budur:

On ikincisi قرابلیک karabölüklərdir. Damğaları budur:

On üçüncüsü الکابلیک alkabölüklərdir. Damğaları budur:

On dördüncüsü igr igdirlərdir. Damğaları budur:

On beşincisi ürker ürəgirlərdir. Damğaları budur:

On altıncısı توتیرقا tutırkaldır. Damğaları budur:

On yedincisi اولایندلیغ ulayundluğlardır. Damğaları budur:

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. I c., Bakı, 2006, s. 77

On səkkizincisi توغر tögərlərdir. Damğaları budur: ۱۷

On doqquzuncusu بچتک bəçənəklərdir. Damğaları budur: ۱۸

İyirmincisi چوکلر çuvaldarlardır. Damğaları budur: ۱۹

İyirmi birincisi چبى çəpnilərdir. Damğaları budur: ۲۰

İyirmi ikincisi چرقلغ çarukluğlardır. Bunların sayı saz, damğaları isə naməlumdur.

M.Kaşğari qeyd olunan bu Oğuz boylarını kök boylar kimi təqdim etmişdir. Onun fikrincə, bu kök boylardan (köklərdən) bir sıra oymaqlar yaranmışdır, meydana çıxmışdır. Ancaq M.Kaşğari həmin oymaqlardan bəhs etməmiş və onların adını belə çəkməmişdir. Qeyd etmişdir ki, “Onları (yəni Oğuz boylarından yaranmış oymaqlar nəzərdə tutulur — B.X.) söyləmədim, sözü qısa kəsdim”.¹

M.Kaşğari Oğuz boylarının adlarının necə yaranmasını da nəzərdən qaçırmamışdır. Onun fikrincə, Oğuz boylarının adları onların atalarının adlarından götürülmüşdür. Bu barədə M.Kaşğari yazır: “Bu boyların adları onları qurmuş olan atalarının adlarından alınmışdır. Ərəblərdə də belədir: bəni-Süleym, bəni Həfacə deyilir ki, Süleym oğulları, Həfacə oğulları deməkdir”.²

M.Kaşğari qeyd edir ki, Oğuz bir türk boyudur və Oğuzlar türkməndirlər: “Oğuz: bir türk boyudur. Oğuzlar türkməndirlər”.³

M.Kaşğarinin lüğətində Oğuzla türkmən eyniləşdirilir, eyni boyun sinonim adları kimi verilir. Əslində isə türkmənlər Oğuzla daxildir. Başqa cür desək, Oğuz sözü ümumiləşdirici etnik termindir. Bu etnik termin digər Oğuz boyları kimi türkməni də özündə ehtifa edir. Doğrudan da türkmən adı sonradan yaranmışdır. Bu barədə M.Kaşğari yazır: “Türkmən: bunlar oğuzdurlar.

1. M.Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. I c., Bakı, 2006, s.129.

2. Yenə orada. s. 129

3. Yenə orada. s. 128

Bunlara türkmən deyilməsinin bir hekayəsi var”. Həmin hekayənin məzmununu olduğu kimi türkmənlərdən bəhs edərkən irəlidə verəcəyik. İndi isə onu demək lazımdır ki, M.Kaşğarının lüğətində türkmən sözünün, demək olar ki, Oğuz sözünün sinonimi kimi işlənməsi dolaşılıq yaradır və bir sıra sualları meydana çıxarır.

M.Kaşğarının türkmən deyimi ilə bağlı öz lüğətində verdiyi hekayədə bəzi məqamları açıqlamağa ehtiyac vardır. Birincisi, hekayədə qeyd olunur ki, Zülqərneyn türklərin ölkəsinə doğru yönəlir. Xaqan: Şunun müşahidəçiləri Zülqərneynin gecə ikən çayı keçib onlara yaxınlaşdıqlarını, çatdıqlarını bildirir. Bu zaman Xaqan Şu gecə ikən şərqə doğru yola düşür, minik tapa bilənlər (xalq) Xaqanın arxasınca yollanırlar. Ancaq 22 nəfər gecə vaxtı heyvanlarını (miniklərini) tapa bilmədikləri üçün öz coluq-cocuqları ilə qalmalı olurlar. Həmin 22 nəfər M.Kaşğarının adını çəkdiyi və damğalarını verdiyi Oğuz boylarıdır. Bunu M.Kaşğarının özü yazır: “Xaqan (Xaqan Şu - B.X.) ordusu ilə sovuşub gədənədən sonra orada coluq-cocuğu ilə iyirmi iki nəfər qalmışdı. Bunlar gecə ikən heyvanlarını tapa bilmədikləri üçün gedə bilməmişdilər. Bunlar kitabın əvvəlində adlarını çəkdiyim, damğalarını bəyan etdiyim adamlardır: “kınık”, “salğur” və başqaları kimi”. Məhz M.Kaşğarının adlarını çəkdiyi və damğalarını verdiyi 22 nəfər Oğuz boylarıdır. Onların ümumiləşdirici etnik adı Oğuzdur. Bu, heç zaman türkmən ola bilməzdi, ona görə ki, türkmən adını həmin 22 adama Zülqərneyn vermişdir. Deməli, 22 adama Zülqərneyn türkmən adını verənə qədər Oğuz boyları mövcud olmuş və onların hamısı türkmən boyları yox, Oğuz boyları kimi tanınmışdır.

Türkmən adı sonra yaranmış etnik ad kimi ehtifa dairəsi Oğuzdan məhduddur, eyni zamanda Oğuzun bir qoludur. Onu da qeyd edək ki, bu hadisəyə qədər türkmən adı olmamışdır, belə olan təqdirdə türkmən sözünü Oğuzun sinonimi kimi qəbul

etmək olmaz.

M.Kaşğari türkmənlərlə bağlı olan hekayədə qeyd edir: “Zülqərneyn gəlib onları (22 adamı - B.X.) saçlı və üstlərində türk nişanələri ilə görəncə, heç nə soruşmadan “türkmanənd” dedi, “türkə bənzər” deməkdir. Bu ad onlarda bu günə qədər qalmışdır”. Bu da onu göstərir ki, türkmən adı Zülqərneyn tərəfindən verilənə qədər türklər, türk boyları, Oğuz boyları tarixin səhifələrinə öz möhürünü çoxdan vurmuşdu. Görünür ki, lüğətdə Oğuz sözü ilə türkmənin eyniləşdirilməsi diqqətsizliklə bağlı olmuşdur. Qeyd etdiyimiz bu məsələni daha da aydın etmək üçün türkmənlə bağlı hekayəni türkmən etnonimindən bəhs edərkən irəlidə verəcəyik.

I. 4. M.Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərində digər türk və türk olmayan boylar

M.Kaşğari lüğətində Oğuz boylarından başqa, digər türk boylarının da adını vermiş, onlardan bəhs etmiş, maraqlı fikir və mülahizələr söyləmişdir. Onun qeyd etdiyi digər (Oğuzlardan başqa) türk boylarını da bir-bir nəzərdən keçirmək yerinə düşər.

“**أیغر** Uyğur: beş şəhərli bir vilayətin adı. İskəndər Zülqərneyn türk xaqanı ilə barışdıqdan sonra bu şəhərləri salmışdır. Məhəmməd Çakır Tonqa xan oğlu Nizaməddin İsrəfil Toğan Təkin atasından rəvayətlə mənə nəql edərək dedi ki, Zülqərneyn uyğur ellərinə gələrkən türk xaqanı ona qarşı dörd min əsgər göndərmişdi. Onların dəbilqələrinə taxdıqları lələk [tel] şahin qanadı kimi imiş. Bunlar önə ox atdıqları kimi, ey-

ni məharətlə arxaya da atırmışlar. Zülqərneyn bunlara mat qalmış və “اینان خۇدخۇرد” inan xudh xurənd” demişdir, yəni “bunlar özlərini dolandırarlar, başqasının çörəyinə möhtac olmazlar, çünki ov bunların əlindən qurtula bilməz, istədikləri zaman ovlayıb yeyərlər” demək istəmiş və bu vilayətə “خۇدخۇر Xudhxur” adını vermişdir. Sonralar خ x hərfi əlifə çevrilmişdir. Boğaz hərflərinin bu şəkildə bir-birinə çevrilməsi normal şeydir. Hələ əlifin خ x hərfinə, خ x hərfinin əlifə çevrilməsi lap çoxdur. Kitabın müəllifi Mahmud deyir: buna görə də bizim atalarımız olan bəylərə “خمير Xəmir” deyirlər, çünki oğuzlar “امير əmir” deyə bilmədikləri üçün əlifi خ x hərfinə çevirib söyləyirlər. Atamız türk ellərini Samanoğullarından alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir. Uyğur sözündə olduğu kimi, əlif hərfi خ x hərfinə çevrilmiş, bu belə olduqda xudh sözündəki ذ dh hərfi də ی y hərfinə çevrilmişdir. Bu ذ dh hərfinin ی y hərfinə çevrilməsi böyük bir qaydadır. Bundan sonra xur sözündəki خ x hərfi غ ğ olmuşdur. غ ğ-nin خ x hərfinə, خ x hərfinin غ ğ hərfinə çevrilməsi də hər zaman baş verən şeydir. Ərəbcə xəterə və ğədə-rə sözlərində də vəziyyət belədir. Bu vilayətdə beş şəhər vardır. Vilayətin xalqı ən qatı kafirlərdir. Son dərəcə sərrast atıcıdırlar. Zülqərneynin salmış olduğu şəhərlərin adları Sülmi, Koçu, Çan balık, Beş balık və Yenqi balıkdır”.¹

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. I c., Bakı, 2006, s. 172-173.

“ **تُبُوت** **Tübüt:** Tibet. Türk diyarında yaşayan qələbəlik bir qövmdür. Onlar yaşayan yerdə müşk geyiki olur. Bu geyiklərin göbəklərini kəsib götürürlər. Bu bir müşk qutusudur. Göbək müşkü budur.

Tübütlülər Sabit adlı bir adamın övladlarıdır. Sabit yəmənli bir şəxsdir, orada adam öldürdüyü üçün qorxusundan bir gəmiyə minərək qaçıb Çinə gəlmişdir. Tübüt ölkəsi onun xoşuna gəldiyi üçün burada yerləşmişdir. Çoluğu-çocuğu artmış, nəvələri türk torpaqlarından min beş yüz fərsəx yer almışlar. Çin ölkəsi Tübütün şərqində, Kəşmir qərbində, uyğur diyarı şimalında, Hind dənizi cənubunda yerləşir. Dillərində ərəbcə sözlər də vardır, anaya “ **أما** ümə”, ataya “ **أبا** aba” deyirlər”.¹

“ **چِگِل** **Çigil:** türklərdən üç boyun adıdır. Birisi köçəri olub Kuyasda yaşayır.

İkincisi Tıraz [Talaz] yaxınlığında bir qəsəbədə yaşayır. Bunlara da yuxarıdakı kimi çigil deyilir. “Çigil” adının verilməsinin səbəbi budur: Zülqərneyn arğu diyarına gəldiyi zaman möhkəm yağış yağmış, yollar palçıqdan keçilməz olmuş, yerimək çətinləşmişdir. Bunu görə Zülqərneyn “ **است این چه گل** in çe gil əst?” demiş və orada bir qala tikilməsini əmr etmişdir. Qala tikilmiş və adını da “çigil” qoymuşlar. Bundan

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. I c., Bakı, 2006, s. 362.

sonra o qalada yaşayan türklərə “ **چيگل تېغل** çigili” deyilmişdir. Daha sonra bu ad yayılmışdır. Oğuzlar buraya yaxın yerdə yaşadıkları üçün həmişə çigillərlə vuruşmuşlar. Aralarındakı düşmənçilik bu günə qədər davam edir. Çigil qılığına girənlərə də bu ad verilir. Oğuzlar Ceyhundan Yuxarı Çinə qədər olan yerdəki bütün türklərə “çigil” deyirlər. Bu, düz deyil. Çigillərin üçüncü oymağı Kaşğardakı bəzi kəndlərdir. Bu kəndlərin xalqına da “çigil” deyilir. Bunlar hamısı bir yerdən çıxaraq yayılmışlar”.¹

“ **جُمُل** **Çomul:** türklərdən bir oymaq”.²

“ **توخسی چيگل** **Toxsi:** Kuyasda yaşayan bir türk boyu. **توخسی چيگل** tox-sı çigil” də deyilir”.³

“ **تافچاق** **Tawğaç:** Maçinin adıdır. Bura Çindən dörd aylıq məsafədədir. Çin əslində üç qismdir: birincisi Yuxarı Çindir ki, şərqdədir, buraya “ **تافچاق** Tawğaç” deyirlər. İkincisi Orta Çindir, bura “ **خطای** Xıtay” adlanır. Üçüncüsü Aşağı Çindir, buraya isə “ **برخان** Barxan” adı verilir. Barxan Kaşğardadır. Lakin indi Maçin “Tawğaç” adı ilə tanınmışdır, “Xıtay” ölkəsinə isə Çin deyilməkdədir.

تافچاق **Tawğaç:** türklərin bir boyudur, bu diyarda yaşayırlar. Bu sözdən alınaraq onlara “ **تات تافچاق** Tat Tawğaç”

1. Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk. I c., Bakı, 2006, s. 392-393.

2. Yenə orada.

3. Yenə orada. s. 418.

deyilir ki, bu da uyğur, tat, çinli deməkdir. Bu, Tawğaçdır.

تۇغاج Tawğaç: böyük və əski tikililərin hamısına birdən “تۇغاج ادی Tawğaç edhi” deyilir. Ərəblər də eyni qaydada öz əsərlərinə “عاد ad qövmünün əsərləri” deyirlər. Xanlar Tawğaç sözünü özlərinə ünvan qəbul edərək “تۇغاج خان Tawğaç xan” adını daşıyırlar. Bu, “ölkəsi böyük və qədim olan xan” deməkdir.

تت تۇغاج Tat-Tawğaç: buradakı “tat” sözündən farslar, “Tawğaç” sözündən isə türklər murad edilir. Məncə, ən doğrusu elə bu söylədiyimdir. İslam ölkələrində də belə bilinir, orada da elədir. Hər ikisi də doğrudur”.¹

“سۇدداق Soğdak: Balasağuna gəlib yerləşmiş bir boydur. Bunlar soğd xalqındadırlar. سۇد Soğd Buxara ilə Səmərqənd arasındadır. Bunlar türk qılığını almışlar, xarakterləri də türkləşmişdir”.²

“قۇلۇق Karluk: köçəri türklərin bir boyunun adı. Oğuzlardan ayrıldırlar, oğuzlar kimi türkməndirlər”.³

“قۇقۇق Kıfçak: türklərin bir boyu”.⁴

“قۇلباق Kulbak: bir türk abidinin, din ulusunun adıdır. Deyilənə görə, bir gün sərt bir qaya üzərinə “قۇلباق قۇلى تۇقۇرى tənqri kulu Kulbak” yazır, yazı

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. I c., Bakı, 2006, s. 443.

2. Yenə orada. s. 457.

3. Yenə orada. s. 459

4. Yenə orada. s. 460.

ağappaq meydana çıxırmış, o biri gün ağ qaya üstündə bu yazını yazır, yazı qara olaraq görünürmüş. İzləri bu günə qədər qalır”¹.

“ **بَجَانَك** **Bəçənək**. Rum yaxınlığında yaşayan türk boyu”².

“Bəçənək: bir oğuz boyu. Bu söz **بجنک** şəklində də yazılır”.

“ **جَرُقْلَغ** **Çarukluğ**: oğuzlardan bir oymağın adı”³.

“ **تَت** **Tat**: bütün türklərə görə, farsca danışın adam. Bu məsəldə də işlənmişdir: “تَتگ کوژرا، تیکانک ثبرا” tatığ közrə, tikəniğ tüprə = tatın gözüne vur, tikanın dibindən üz”. Toxsı və yağma dillərində uyğur kafirlərinin adı. Mən bunu öz şəhərlərində onlardan eşitdim. Onlar “تَت تَقغاج” tat tawğaç” deyirlər ki, “çinli və uyğur” deməkdir. Bu məsəl farslar haqqında olduğu kimi, çinlilər və uyğurlar haqqında da söylənir. Bu məsəlin şərhə belədir: çünki onlar vəfasızdırlar. Tikanı kökündən qazımaq lazım olduğu kimi, uyğuru da gözündən vurmaq lazımdır. Başqa bir məsəldə isə “بشسيز برك بلماس تئسيز ترك بلماس” tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas” deyilir ki, “tatsız türk olmaz, başsız börk olmaz” deməkdir”⁴.

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. I c., Bakı, 2006, s.460.

2. Yenə orada s. 469.

3. Yenə orada. s. 475.

4. Yenə orada. II c., s. 277.

“ **يَافَا** **Yawa:** oğuzlardan bir oymaq. **و** vav ilə “ **يَوا** yava”,
 أَفَا əliflə “ **أفا** awa” da deyilir.¹

“ **يَوا** **Yava:** “ **يَافَا** yawa” da deyilir. Oğuzların bir boyudur.
 Oğuzlar isti yerə “ **يَافَا يِير** yafa yer” deyirlər.
 Yuxarıda dediyim kimi, **و** vav hərfi yumşaq
 w-yə çevrilmişdir”.²

“ **يَمَاك** **Yəmək:** türklərin bir boyu. Biz onları qırpaq-
 lardan bir boy saydıq. Halbuki qırpaqlar da öz-
 lərini ayrı boy sayırlar”.³

“ **يَعْمَا** **Yağma:** türklərin bir boyunun adı. Bunlara
 “ **قَرَا يَعْمَا** kara yağma” da deyilir.”⁴

“ **يَعْمَا** **Yağma:** Taraz yaxınlığında bir kəndin adı. Kənd
 bu adı yağmalardan almışdır”.⁵

“ **يَبَاقُو** **Yabaku:** türklərin bir boyu”.⁶

“ **قَاي** **Kay:** türklərdən bir bölük, boy”.⁷

“ **قَايَغ** **Kayığ:** oğuzların qayı boyu”.⁸

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lügət-it-türk. III c., Bakı, 2006, s. 29.

2. Yenə orada. s. 31.

3. Yenə orada. s. 32.

4. Yenə orada. s. 36.

5. Yenə orada. s. 36.

6. Yenə orada. s. 38.

7. Yenə orada. s. 158.

8. Yenə orada. s. 164.

“**Bayat:** ulu tanrının adı. Arğuca”. “Bayat: oğuzlardan bir oymağın adı”¹.

“**جفی Çıwı:** cinlərdən bir tayfa. Türklər buna inanırlar ki, iki boy bir-biri ilə vuruşanda həmin boyların vilayətlərində yaşayan cinlər də öz aralarında savaşırlar və öz vilayətinin adamlarına kömək edirlər. Cinlərdən hansı tərəf qalib gəlsə, o boy zəfər qazanır. Gecə vuruşan cinlərdən biri qaçsa, onların təmsil etdiyi vilayətin xaqanı da qaçır. Türk əsgərləri gecələr cinlərin atdığı oxlardan qorunmaq üçün çadırda gizlənilirlər. Bu, türklər arasında geniş yayılmış bir ənənədir”².

“**قنکلی Kanqlı:** qırpaqlardan böyük bir adamın adıdır”³.

“**تُرکمان Türkmən:** bunlar oğuzdurlar. Bunlara türkmən deyilməsinin bir hekayəsi var. Həmin hekayə belədir: Zülqərneyn Səmərqənddən keçib türklərin ölkəsinə doğru yönəld^{شو} zaman türklərin xaqanı çoxlu qoşunu olan Şu adlı gənc bir adam idi. Balasağun yaxınlığındakı qalanı o, fəth etmiş və tikmişdi. Hər gün Balasağundakı sarayın qarşısında bəylər üçün üç yüz altı-

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. III c., Bakı, 2006, s. 168.

2. Yenə orada. s. 213.

3. Yenə orada. s. 328.

miş növbət davulu vurulurdu. Xaqan Şuya Zülqərneynin yaxınlaşdığı xəbər verilmiş, “Əmriniz nədir, savaşa, yoxsa yox? Nə buyurursunuz?” deyə soruşmuşlar. Xaqan Şu müşahidə aparmaq və Zülqərneyni izləmək üçün **خجند** Xocənd çayının sahilinə qırx tarxanı göndərmişdi. Onlar gizli şəkildə getdikləri üçün ordunun bundan xəbəri yox idi. Buna görə də xaqanın ürəyi sakit idi. Xaqanın gümüşdən bir hovuzu var idi. Səfərə çıxanda onu da özü ilə birlikdə aparırdı. Hovuza su doldurulur, içində ördəklər, qazlar üzürdü. Xaqandan “nə deyirsiniz, hər b edəkmi?” deyə soruşduqları zaman o, “bu qazlara, ördəklərə baxın, necə suya dalırlar” demişdir. Bunu eşidənlər bu sözlərdən xaqanın savaşa hazırlaşmadığını və buradan çəkilib getmək niyyətində olmadığını zənn etmişlər. Zülqərneyn Xocənd çayını keçir və müşahidəçilər gecə ikən gəlib Zülqərneynin çayı keçdiyini xaqana xəbər verirlər. Xaqan dərhal davullar çaldıraraq şərqə doğru yola düşür. Xalq getmək üçün heç bir hazırlıq görməyən xaqanın qəfildən getməsi üzündən ümitsizliyə düşür, ürküntü və qırıqlıq yaşanırdı. Minik tapan bələnlər heyvanın üstünə atılıb xaqanın dalınca yollanırdılar. Qarışıqlıqda çaşqınlıqla bir-birinin heyvanlarını arırdılar. Səhər olunca ordugah düz bir ova halını alır. O zaman Taraz, İsficab, Balasağun kimi yerlər yox idi, bunlar sonradan salınmışdır. Həmin yerlərdə köçərilər yaşayırdılar. Xaqan ordusu ilə

sovuşub gedəndən sonra orada çoluq-çocuğu ilə iyirmi iki nəfər qalmışdı. Bunlar gecə ikən heyvanlarını tapa bilmədikləri üçün gedə bilməmişdilər. Bunlar kitabın əvvəlində adlarını çəkdiyim, damğalarını bəyan etdiyim adamlardır: “**قَتِيق** kınık”, “**سَلْغُر** salğur” və başqaları kimi. Bu iyirmi iki nəfər piyada çıxıb getmək, yoxsa orada qalmaq barədə danışanda daha iki nəfər gəlib çıxdı. Bunlar əşyalarını dallarına yükləmiş, ailələrini də yanlarına almışdılar. Ordunun izinə düşərək gədirdilər, çox yorulmuş və tərləmişdilər. Bu iyirmi iki nəfər yeni gələn iki adamla tanış olub danışdılar. Bu iyirmi iki adam dedi: “Ey, siz ikiniz, Zülqərneyn adlı şəxs bir yolçudur, burada qalmaz, ötüb keçər, biz də öz yerimizdə qalarıq”. İyirmi ikilər onlara türkcə “**قال اج** kal aç”, yəni “qalın, gözləyin” dedilər. Sonradan onlar “**خَلَج** xalaç/xalac” adlandırılmışlar. Xalacların əsli belədir, onlar iki qəbilədir. Zülqərneyn gəlib onları saçlı və üstlərində türk nişanələri ilə görəncə, heç nə soruşmadan “**تُرْكْمَانِ اَنَد** türkmanənd” dedi, “türkə bənzər” deməkdir. Bu ad onlarda bu günə qədər qalmışdır. Türkmənlər əslində iyirmi dörd boydur. Lakin iki boydan ibarət olan xalaclar bəzi xüsuslarda onlardan ayrıldıqları üçün, onları oğuz saymırlar. Əsli, doğrusu budur. Xaqan Şu Çinə doğru keçib getdi. Zülqərneyn də onun dalınca düşdü. Uyğurlara yaxın bir yerdə xaqan Şu Zülqərneynin üstünə bir bölük əsgər göndərdi. Zül-

qərneyn də əsgər göndərdi və التون قان Altun kan deyilən dağda vuruşma baş verdi. Həmin dağ bu gün التون خان Altun xan adlanır. Bundan sonra Zülqərneyn xaqanla sülh bağladı və uyğur şəhərlərini bina etdi, bir müddət orada qaldı. Zülqərneyn çəkilib getdikdən sonra xaqan شو Şu gəldi. Balasağuna qədər irəlilədi, bir qala tikdirdi və ona öz adını verdi. Oraya bir tilsim qoydurdu. Leyləklər o şəhərin qarşısına qədər uçub gəlir, ancaq şəhəri qətiyyən keçib getmirlər. Tilsim bu günə qədər sınımamışdır”.¹

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. III c., Bakı, 2006, s. 358-361.

II FƏSİL

M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərindəki Oğuz boyları digər mənbələrdə

Faruq Sümər “Oğuzlar” kitabının “Boy təşkilatı və boyları” adlanan II hissəsində Oğuz elini meydana gətirən 24 boyun M.Kaşğari, Rəşidəddin və Yazıçıoğlu Əliyə görə təsnifatını vermiş, bu müəlliflərin siyahısındakı fərqləri, boyların hansı sıra ilə düzüldüyünü, bunun səbəblərini geniş tədqiq etmişdir.¹

Faruq Sümərin fikrincə, Oğuzlar Sır-Dəryanın orta yatağında şəhərlərdə yerləşmişlər. Onlar XI əsrdə 24 boydan ibarət olmuşdur. F.Sümər qeyd edir ki, M.Kaşğari bu boylardan 22-sini siyahısına salmışdır. Oğuz boylarına aid bütöv siyahı Rəşidəddin tərəfindən verilmişdir ki, bu da Oğuz boylarının siyahısını düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir.²

Faruq Sümər mənbələrə istinad edərək yazır ki, “M.Kaşğarının siyahısından məmlük dövrü salnaməçilərindən ancaq Eyni istifadə etmişdir.” Digərləri (Həmdullah Müstövfi, Nəşri, Əbülqazi, Yazıçıoğlu Əli və başqaları) birbaşa və ya bilavasitə Rəşidəddindən istifadə etmişlər³.

F.Sümər onu da yazır ki, M.Kaşğari “Xalaç” adlandığı və bəzi xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqləndiyi üçün 2 boyu Oğuz adlandırmamış və siyahıya daxil etməmiş, adını da verməmişdir⁴.

1. Faruq Sümər. Oğuzlar. B., 1992, s. 207-344.

2. Yenə orada. s. 209

3. Yenə orada. s. 209

4. Yenə orada.

M.Kaşğarının və Rəşidəddinin siyahılarında ilk görünən fərq say baxımındandır. Belə ki, M.Kaşğaridə Oğuz boylarının sayı 22, Rəşidəddində isə 24 göstərilmişdir. M.Kaşğarının siyahıya salmadığı 2 boy bunlardır: **Kızık** və **Karkın**. Faruq Sümər hesab edir ki, **Kızık** və **Karkın**dan birini Kaşğarının öz siyahısına salmadığı 2 boydan biri kimi qəbul etmək lazımdır. Digərinin də bunlardan biri olduğu məntiqi baxımından düzdür. Çünki hər iki boy, yəni **Kızık** və **Karkın** eyni budaqda - Ulduz xanın oğulları arasında göstərilmişdir¹.

M.Kaşğari ilə Rəşidəddinin verdikləri Oğuz boylarının siyahısındakı say fərqlərini belə göstərmək mümkündür: M.Kaşğarının siyahısındakı **Çarukluk** boyu Rəşidəddində yoxdur. Rəşidəddindəki **Yaparlı**, **Qızıq**, **Qarqın** boyları M.Kaşğarının siyahısında verilməmişdir. Bu bərədə Faruq Sümərin fikri də yerinə düşür. O yazır: "...Kaşğarının sayısı azdır, damğaları da bəlli deyildir" dediyi **Çarukluq** (kursiv bizimdir-B.X.) boyunun adına Rəşidəddinin siyahısında rast gəlmirik. Onun siyahısında (Rəşidəddinin siyahısında-B.X.) Kaşğaridə olmayan bu adları görürük: **Yaparlı**, **Qızıq**, **Qarqın**².

M.Kaşğari ilə Rəşidəddinin siyahısındakı digər fərq boyların sıralanmasındadır. Hər iki müəllifdə Oğuz boylarının sıralanmasına diqqət yetirək. M.Kaşğaridə Oğuz boylarının sıralanması aşağıdakı şəkildədir:

1. Kınık
2. Kayığ
3. Bayundur
4. İva // Yıva
5. Salğur

1. Faruq Sümər. Oğuzlar. B.,1992,s.209.

2. Yenə orada.

6. Afşar // Əfşar
7. Bəgtili // Bəgtili
8. Bügdüz
9. Bayat
10. Yazğır
11. Eymür
12. Karabölük
13. Alkabölük
14. İgdir // İqdir
15. Ürəgir // Yürəgir
16. Tutırka // Totırka
17. Ulayundluğ
18. Tüger // Tökər
19. Beçenek // Bəçənək
20. Çuvaldar
21. Çepni // Çəpni
22. Çarukluk¹

Rəşidəddinin siyahısındakı Oğuz boylarının sırası belədir:

1. Qayı
2. Bayat
3. Alkaravlı
4. Qara ivli // Qara uyli
5. Yazır
6. Döyər // Dökər
7. Dodurğa
8. Yaparlı
9. Afşar // Avşar
10. Qızıq

1. M.Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. Ankara, 1985, İc., s.55-58.

11. Bəydili // Bekdili
12. Qarqın // Qırqın
13. Bayındır
14. Beçənə // Beçenə
15. Çavuldur
16. Çəbni
17. Salur
18. Eymür // Eymir
19. Alayuntlı
20. Ürəgir // Ürügür
21. Yigdir // İqdir
22. Bügdüz //Bukdüz
23. Yıva // Yıva
24. Qınıq¹

M.Kaşğari öz siyahısında boyları o zamankı siyasi şöhrətlərinə görə sıralandırmışdır. Rəşidəddin isə öz siyahısını Oğuz boylarının qədim siyasi və ictimai mövqelərinə görə tərtib etmişdir. Onun siyahısındakı Oğuz boyları Oğuzun 6 övladının törəmələridir.

Faruq Sümərin fikrincə , “Kaşğarının öz siyahısında boyları o zamankı siyasi şöhrətlərinə görə sıraladığı anlaşılır. Məsələn, Səlcuq xanədanının mənsub olduğu Kınık boyu ən başda verilmişdir. Rəşidəddinin isə öz siyahısını Oğuz boylarının qədim siyasi və ictimai mövqelərinə görə tərtib etdiyi görünür”.²

M.Kaşğaridə də, Rəşidəddində də Oğuz boylarının damğası göstərilir. Rəşidəddində 24 Oğuz boyunun Oğuz xanın hansı övladının törəmələri olduğu da qeyd olunur. Məsələn, Rəşidəddin Gün xanın (Qayı, Bayat, Alkaravlı, Qara-uyli), Ay

¹ Faruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s. 217

² Yənə orada, s. 210

xanın (Yazır, Dökər, Dodurğa, Yaparlı), Yulduz // Ulduz xanın (Avşar, Qızıq, Bekdili, Qırqın), Gök // Göy xanın (Bayandır, Beçenə, Çavuldur, Çəbni), Dağ xanın (Salur, Eymir, Alayuntlı, Ürəgir), Dəniz xanın (Yıqdır // İqdir, Bükdüz, Yıva, Qınıq) övladlarını bir-bir sadalayır. Aydınca görünür ki, Oğuz xanın 6 övladı olmuş və onların da hər birinin 4 övladı törəmişdir. Bununla da Oğuzun 6 övladı və bunların hər birinin 4 törəməsi birlikdə 24 olur. Bu bərədə Faruq Sümər yazır: “Burada 24 boy hər biri bərabər sayda olmaq üzrə Oğuz xanın 6 oğlundan törədilmişdir”.¹

Rəşidəddin M.Kaşğaridən fərqli olaraq Oğuz boylarının onqonunu və ət payını da göstərmişdir. Məsələn, Rəşidəddində göstərilir ki, Gün xanın övladlarının onqonu ağ şahin, Ay xanın övladlarının onqonu qartal, Ulduz xanın övladlarının onqonu dovşancıl, Göy xanın övladlarının onqonu şunqar, Dağ xanın övladlarının onqonu üği (quş), Dəniz xanın övladlarının onqonu gərgincək (çakır) olmuşdur.

Rəşidəddində 24 boy iki qola ayrılmışdır: **BOZ-OX** və **ÜÇ-OX**. Boz-ox // Bozuq qoluna Gün xanın, Ay xanın, Ulduz xanın, Üç-ox // Uçuq qoluna isə Göy xanın, Dağ xanın, Dəniz xanın övladları daxil edilmişdir. Lakin Kaşğaridə nə bu iki qol , nə də onların adı vardır.

Onu da qeyd edək ki, Kaşğari və Rəşidəddinin siyahılarındakı Oğuz boylarının adları həmin dövrün tələffüzünə görə yazılmışdır. Faruq Sümərə görə, “Fəxrəddin Mübarəkşahın siyahısındakı Oğuz boylarının yazılış şəkli Kaşğarininki ilə eynidir”.²

Kaşğari 24 Oğuz boyunun öz adlarını ulu babalarından aldığı söyləyir və bu 24 boya Zülqərneynin Türkünstan səfəri za-

1. Faruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s. 210

2. Yenə orada. s. 211

manı necə türkmən adının verildiyinə dair bir hekayə də nəql edir.

İndi isə Rəşidəddinin verdiyi sıralanma ardıcılığı əsasında Oğuz boylarını nəzərdən keçirək.

1. Kayı

Kayı boyu Rəşidəddinin siyahısında birinci yerdə durur. Mənası “möhkəm” deməkdir. M.Kaşğaridə bu boy ikinci yerdə və “Kayığ” formasındadır. Rəşidəddinin siyahısında Oğuz boyları siyasi və ictimai mövqelərin əsas tutulması ilə tərtib edilmişdir. Kayıların siyahıda birinci olması onların bu baxımdan Oğuzların ən mühüm və əsil boyu sayıldığını göstərir. Kayılar Oğuzların ən qədim, ən köklü və ən şərəfli boylarından biri olmuşdur. Onlar Anadolunun orta və qərb tərəflərində yaşayırdılar.¹

2. Bayat

Məlumdur ki, Bayatlar tarixdə böyük şəxsiyyətlər yetirmiş bir boydur.

Oğuzların dövlət və din adamı Dədə Qorqud, məşhur şair Füzuli bu boya mənsub idi. Anadolunun orta və qərb bölgələrində yaşayırlar. Bundan başqa, XIV əsrdən bəri Şimali Suriyadakı türkmənlər arasında çox böyük Bayat elatı və XVI əsrdə Qərbi və Cənubi-Qərbi Anadoluda Bayat adlı kiçik və yerləşməmiş oymaqlar olmuşdur.²

Bu boy M.Kaşğarının əsərində IX yerdə, Rəşidəddinin siyahısında II yerdədir. Mənası “Dövlətli və neməti bol olan” deməkdir.

1. Faruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s. 223.

2. Yenə orada. s. 227.

3. Alka - Bölük

Göründüyü kimi, M.Kaşğaridə Alka - Bölük, Rəşidəddində Alkaravlı və Əbülqazidə Alka - evli (ivli) şəklində yazılan bu oğuz boyuna aid bir oymağa və ya yer adına indiyə qədər heç bir yerdə rast gəlinməmişdir. Səbəbi məlum deyil. Mənası “haraya getsə, uğur qazanan” deməkdir. M.Kaşğarinin siyahısında XIII, Rəşidəddində isə III yerdədir.¹

4. Qara Bölük

XVI -XVII əsrlərdə Qara - evli adlı bir oymağ mövcud olmuşdur. “Əbülqazinin bəhs etdiyi Qara - evlilərə gəlincə onlar Amusuyunun (Ceyhun) sahilində də, Acı dənizin (Xəzər) yaxınlığında da yaşayırdılar”.² Bəzi mənbələrə görə, bunlar Kaşğa - Çura adlı bir şəxsdən törəmişdir. Həmin şəxsin başqa yerdən gətirilmiş bir kölənin oğullarından olduğu nəql edilir. F.Sümərə görə, “Bu rəvayət doğrudursa, bu təşəkkülün eyni adlı oğuz boyundan olmadığına”³ inanmaq olar. M.Kaşğarinin siyahısında Qara -bölük XII, Rəşidəddinin siyahısında Qara ivli // Qara uyli şəklində IV yerdədir.

Mənası “qara otaqlı” deməkdir.

5. Yazır

Faruq Sümərə görə, “Yazırların öz adlarını daşıyan yurdları Nəsa şəhərinin qərbində yerləşirdi. Buradakı bir qəsəbə də Yazır adlanırdı”. O, Əbülqaziyə istinad edərək qeyd edir ki, monqol dövründən sonra yazırlara qardaşlı (taşlı) deyilirdi.⁴

Faruq Sümərin araşdırmaları təsdiq edir ki, yazırlar “Anado-

1. Faruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s. 241.

2. Yenə orada. s. 242.

3. Yenə orada.

4. Yenə orada. s. 242-244.

lunun fəthində və məskunlaşdırılmasında da olduqca mühüm rol oynamışlar. XVI əsrdə bu ölkədə Yazır adlı 24 kənd və onlara mənsub bəzi oymaqlar da vardır. Bu oymaqlar dul- qədirlilə ilə Həmid, Təkər və Ankara sancaqlarında yaşayırdılar”.¹

Mənası “çox ölkəyə hakim”, “çox vilayətlər onun tərəfində olacaqdır” deməkdir. Yazır boyu M.Kaşğarının siyahısında Yazır formasında olmaqla X, Rəşidəddinin siyahısında V yerdədir.

6. Döyər

Döyərlər Oğuzların islamiyyətdən əvvəlki tarixlərində mühüm mövqeyə sahib idilər. Fəruq Sümərin tədqiqatları təsdiq edir ki, “...təhrir dəftərlərində bu boya aid 19 yer adına təsəüf edilmişdir. Bu yer adları digər boylarındakı kimi Orta Qərbi Anadoluda müşahidə edilir”.²

Mənası “toplanmaq üçün”, “toplanmaq naminə” deməkdir. M.Kaşğaridə Tüger // Tökər şəkilində XVIII, Rəşidəddində VI yerdədir.

7. Dodurğa

Fəruq Sümər qeyd edir ki, təhrir dəftərində Doğurğa, Doturğa, Toturğa və Todurğa kimi müxtəlif şəkildə yazılır.³

XIX əsrin əvvəllərində İranda oğuzların mənşəyi haqqında yazılmış bir risalədə dodurğalardan mühüm bir qismin Türkmən çölündə, yəni Xarəzm türkmənlərinin yurdunda yaşadığı qeyd edilir. Rəşidəddinə görə, mənası “ölkə almaq və xanlıq etmək” deməkdir. Bu boy M.Kaşğaridə “Toturka // Tuturka” formasında işlənir və XVI yerdədir.⁴

1. Fəruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s. 245.

2. Yenə orada.

3. Yenə orada. 1992, s. 255.

4. M.Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. Ankara, 1985, Ic., s.58.

8. Yaparlı

M.Kaşğarının siyahısında olmayan bu boy Rəşidəddinin siyahısında “Yaparlı” şəkilindədir. “Yaparlı” boyu Ay xanın oğulları arasındadır. Yaparlı adının mənası verilməyən yeganə boydur. Çarukluk və Yaparlıya aid tarixi qeyd, yer adı və təşəkkülünə aid heç nə yoxdur. Ehtimal var ki, Rəşidəddindəki Yaparlı M.Kaşğaridəki “Çarukluk”un yerini tutur. Bu ehtimalı əsaslandırmağa imkan verən cəhət odur ki, Rəşidəddinin siyahısında bu boy yeganə mənası olmayan boy olduğu halda, M.Kaşğari yazır: “Çarukluk boyunun sayı az, bəlgəsi bəlli deyil”¹.

M.Kaşğaridə bu boy XX, Rəşidəddində VIII yerdədir.

9. Əfşar (Avşar)

Faruq Sümərə görə, Əfşar XI əsrdə tarixdə mühüm rol oynamağa başlamış və öz adlarını zəmanəmizədək yaşatmış yeganə Oğuz boyudur.² Əfşarlar Rəşidəddində hökmdar yetirmiş Oğuz boylarından biri kimi xatırlanır. Eyni zamanda Əfşarlar İslamiyyətdən əvvəlki tarixdə də böyük rol oynamışdır.³ Rəşidəddinə görə, Əfşar “çevik və vəhşi heyvan ovuna həvəsli” mənasını verir.

10. Qızıq

Faruq Sümərə görə, Kızık boyu təhrir dəftərində və digər arxiv sənədlərində müşahidə olunur. Onun fikrincə, təhrir dəftərlərində kızıqlara aid 28 yer adı vardır və bunların bir çoxu indi də mövcuddur. Faruq Sümər qeyd edir ki, kızıqlara XVI əsrdə Hələb türkmənləri arasında yalnız bir oymağa, həmin dövrdə

1. M.Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. Ankara, 1985, İc., s.58.

2. Faruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s. 257.

3. Yenə orada.

onların bir qolunun Dəməşq (Şam) bölgəsində yaşamasına, digər bir qolunun XVII əsrdə Orta Anadoluya gəlməsinə təsadüf olunmuşdur.¹

Rəşidəddinə görə, qızıq “qüvvətli, yasaqda ciddi” mənasındadır.

Bu boy M.Kaşğaridə işlənməmiş, Rəşidəddində isə X yerdədir.

11. Bəydili

Bu boy Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində hökmdar yetirən beş boydan biridir. XIV əsrin II yarısında yazılmış inşa kitabındakı Türkmən boyları və ailələrinə aid siyahıda bəydililərin adı çəkilir. Mənası “böyüklər kimi əziz” deməkdir.²

M.Kaşğaridə “Bəgtili” formasında 7-ci yerdədir.

12. Qarqın

Bu boy M.Kaşğarının siyahısında yoxdur. Ancaq buna baxmayaraq, Fəruq Sümərə görə, onlar Oğuzların tarixində mühüm rol oynamış və XVI əsrdə “Anadoluda bu boya aid 62 yer adı təsbit edilmişdir.”³

Rəşidəddinə görə, bu boyun mənası “çox və doyuran aş” mənasında olmuşdur.

13. Bayındır

Bu boy əski Oğuz tarixində mühüm rol oynamışdır. “Dədə Qorqud” dastanlarında Oğuzların başçısı Qamqam oğlu Bayındır xandır. Anadolunun qərb və orta bölgələrində 52 kəndin ba-

1. Fəruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s. 288.

2. Yenə orada.

3. Yenə orada. s. 300.

yındır adını daşdığı təhrir dəftərlərində əks olunmuşdur.¹ Bayındır Rəşidəddinə görə, “daima nemətlə dolu olan yer” mənasındadır. M.Kaşğaridə “Bayundur” kimi işlənir və III yerdədir.

14. Peçene

Faruq Sümərə görə, bu adda X-XI əsrlərdə Qara dənizin şimalında və Balkanlarda mühüm siyasi rol oynamış bir türk qövmünün olduğu məlumdur.² Həm də XI əsrdə Peçeneq adlı bir oğuz boyu da olmuşdur. M.Kaşğari türk peçeneq qövmü ilə Oğuz peçeneq qövmünü bir-birindən fərqləndirir. Bu iki şəkildə izah olunur:

1) Hər iki təşəkkülün eyni ad daşması bir təsadüfdür.

2) Oğuz peçeneq boyu türk peçeneq qövmünün bir parçası olub oğuzların tabeliyi altına girmiş, vaxt keçdikcə oğuzların bir boyu halına gəlmişdir.

Rəşidəddində “Beçənə” formasında, M.Kaşğaridə “Bəçənək” kimi yazılıb və XIX yerdədir. Rəşidəddinə görə, mənası “iyi çalışar, qeyrət göstərar” deməkdir.

15. Çavuldur

Faruq Sümərə görə, bu boyun adı XVI əsrdə Anadoluda, ümumiyyətlə, Çavundur şəkilində söylənmişdir.² Bununla birlikdə həmin sözün qədim şəkili ilə (yəni Çavuldur) bir çox kəndlərə, habelə Çovdur şəkilində də bəzi kəndlərə təsadüf edilir. XVI əsrdə Anadoluda bu adda 21 yerə rast gəlinmişdir. Rəşidəddinə görə, mənası “şərəfli, ünü yayqın” deməkdir.

M.Kaşğarinin siyahısında Çuvaldar şəkilində (bunun əslində Çavuldur şəkilində olması ehtimal edilir) işlənir və XX yerdədir.

1. Faruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s. 302

2. Yenə orada, s. 308

16. Çəpni // Çəbni

Faruq Sümərin fikrincə¹, adı zəmanəmizə qədər gəlib çatmış bir boydur. Rəşidəddin bu boyun mənasını belə izah edir: “Harda yağlı görsə, dərhal savaşağ”. Bu boy M.Kaşğarının siyahısında XXI yerdədir.

17. Salur

Oğuzların tarixində mühüm rol oynamış boylardan biridir. Faruq Sümər belə izah edir ki, monqol dövrünə qədər bu boyun adı Salğur formasında yazılmışdır.²

Rəşidəddinə görə, mənası “haraya varsa, qılınc və çomağı iş görür” deməkdir. M.Kaşğaridə “Salğur” kimi işlənir və V yerdədir.

18. Eymür (Eymir)

Faruq Sümərin araşdırmalarına əsasən, Anadoluda daha çox Eymir (bəzən İmir), İran və Xarəzm türkmənləri arasında isə “Eymür” şəkilində işlənmişdir.³ Rəşidəddin bu boyun mənasını “son dərəcə iyi” kimi verir.

19. Ala-Yunth

Faruq Sümərin araşdırmalarına görə, XVI əsrdə bu boya aid 44 yer adına rast gəlinir. XVI əsrdə Orta və Qərbi Anadoluda bəzi oymaqlar da olmuşdur.⁴

“Zəngin heyvanları (atları) olan” mənasını verir. M.Kaşğaridə “Ulayundluğ” şəkilində olsa da, əslində “Ala-Undluğ”dur.

1. Faruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s. 310

2. Yenə orada. s.317

3. Yenə orada. s.324

4. Yenə orada. s.328

Xəta nəticəsində bu şəkilə düşdüyünə şübhə yoxdur və M.Kaşğaridə XVII yerdədir.

20. Yürəgir

Təhrir dəftərlərində “Yürəgir” və “Ürəgir” şəkilində yazılır.¹ Mənası “daima yaxşı iş və qurucu”. Bu boy M.Kaşğaridə XV yerdədir.

21. İqdir // Yigdir

Tarixi və coğrafi mənbələrdə adı çəkilməyən boylardan biridir.² Mənası “iyilik, böyüklük, igidlik” deməkdir. M.Kaşğaridə “İqdir” formasındadır və XIV yerdə göstərilir.

22. Bügdüz

Faruq Sümərin araşdırmalarına görə, XVI əsrdə Anadoluda Bügdüzlərə aid 22 yer adı qeydə alınmışdır, onlardan bu gün ancaq 3-ü qalmışdır.³

Faruq Sümər yazır: “Dədə Qorqud dastanlarındakı “bıyığı qanlı” kimi təsvir edilən Əmən bəy də bügdüzdən göstərilir. Bunlar bügdüz boyunun oğuzların islamdan əvvəlki tarixlərində və islam dinini qəbul etdikdən sonrakı dövrün ilk zamanlarında dastanlarda əks-səda doğuracaq dərəcədə bir rol oynadığını göstərir.”⁴

Rəşidəddinə görə, mənası “hər kəsə tabe olur və xidmət göstərir” deməkdir.

M.Kaşğaridə “Bügdüz” kimi işlənir və VIII yerdədir.

1. Faruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s.332.

2. Yenə orada.

3. Yenə orada. s. 334

4. Yenə orada.

23. Yıva

Faruq Sümərin araşdırmalarına görə, Yıvalar Səlcuklar dövründə adı tez-tez çəkilən boylardan biri olmuşdur.¹

Rəşidəddinə görə, Yıva boyunun mənası “dərəcəsi hamıdan üstün” deməkdir. M.Kaşğaridə bu boy IV yerdədir.

24. Qınıq

Faruq Sümərin araşdırmalarına görə, Kınıqlar // Qınıqlar Səlcuk xanədanının çıxdığı boydur. Onlara aid 81 kənd-yer adı olmuşdur.² Rəşidəddinə görə, bu boyun mənası “harda olsa, əzizdir” deməkdir.

M.Kaşğaridə bu boy I yerdədir. Onun “Zamanlarımızın xanları bunlardır” fikri də təsdiq edir ki, Qınıq boyu digər boyların hamısından daha nüfuzlu, hörmətli olmuşdur.

@

AAAU>,)O q7+e şəkilində söylənmişdir.² Bununla birlikdə həmin sözün qədim şəkili ilə (yəni Çavuldur) bir çox kəndlərə, habelə Çovdur şəkilində də bəzi kəndlərə təsadüf edilir. XVI əsrdə Anadoluda bu adda 21 yerə rast gəlinmişdir. Rəşidəddinə görə, mənası “şərəfli, ünü yayqın” deməkdir.

M.Kaşğarının siyahısında Çuvaldar şəkilində (bunun əslində Çavuldur şəkilində olması ehtimal edilir) işlənir və XX yerdədir.

1. Faruq Sümər. Oğuzlar.B., 1992, s. 341

2. Yenə orada. s. 341

RƏŞİDƏDDİNƏ GÖRƏ OĞUZ BOYLARININ SİYAHISI

		Boyun adı	Anlamı	Ət qismi	Onqonu	Dumğusu	Nö
BOZ OKLAR	Gün xan oğulları	Kayı	Möhləm	Sağ kəri yağrın	Şahın		1
		Bıyıt	Dövlətli və ne- məti bol	- "	- "		2
		Alkoravlı	Hər şeyi hüsnə göstərir	- " .	- "		3
		Kara İvli	Qura otaqlı	- "	- "		4
	Ay xan oğulları	Yəzir	Çox ölkəyə höküm	Aşıqlı	Qartal		5
		Düqur	Toplanmaq üçün	- "	- "		6
		Dudurğa	Ölkə almaq və xanlıq yaratmaq	- "	- "		7
		Yıparlı		- "	- "		8
	Ulduz xan oğulları	Avşar	Cold və vəhşi heyvan ovuna həvəsli	Sağ umca	Dovşanlı		9
		Kızık	Qüvvətli, qənan- cılı cədəli	- "	- "		10
		Bəq Dılı	Böyüklər kimi özür	- "	- "		11
		Karkın	Çox və doyurucu ağ	- "	- "		12
ÜÇ OKLAR	Göy xan Oğul- ları	Boyındır	Daımo nemətli dolu olan yer	Sol kəri yağrın	Sunqur		13
		Bəcəno	Yaxşı vurucu, ıspıdık göstərir	- "	- "		14
		Çavudur	Şərəfli, ad şanlı	- "	- "		15
		Çebri	Hər şey düşməni gülsə orada vurur	- "	- "		16
	Dağ xan oğulları	Salıur	Hər şeyi qılinc və çomaqla iş gildir	Ucayla	Uc		17
		İymür	Son dərəcə yaxşı və zəngin	- "	- "		18
		Ala-Yunlu	Heyvanları yaxşı	- "	- "		19
		Üregir	Daım yaxşı iş- lərlə məşğul olan	- "	- "		20
	Dəniz xan oğulları	Yəqdir	Yaxşılaş, böyüklük, ıspıdık	Aşıqlı	Çakır		21
		Hüglüz	Hər kəsə hörmət göstərir və xid- mət edir	- "	- "		22
		Yıva	Dərəcəsi hərni sınları üstün	- "	- "		23
		Kırık	Hər şeyi ölsə vətəndir	- "	- "		24

YAZIÇIOĞLUNDAKI OĞUZ BOYLARININ SİYAHISI

		Xanlar xanı sülalyyəti baş və nəu-bunu xan dərlər			
		Boyun adı	mənəsi	sümbət	qış
Üç ox ki səl qoldur	Göy xan Oğlanları ki IV oğuldurur	Əvvəl, Bayındır	yəni həmişə bəy və nə- mətli ol.	səl qara yağın.	Sunqur
		Duvum, Biçəni	yəni cəmi dərüs-ucu, yaxşı düyüşü.		
		Səvvum, Çavındır	yəni nəməslu və iraq çav- lı.		
Dəy xan oğlanları ki V oğul- durur	Dəy xan oğlanları ki V oğul- durur	Çəharum, Çəpni	yəni hərada yağlı gərsə kərbəl sıvaşar.	təçylə adlı.	Üç qış
		Əvvəl, Səlor	yəni səl (yyur), yəni hər- də yetmiş, qılnc və çomağın rəvan olsun.		
		Səvvum, Alayuntlu	yəni hədsiz ey ol, yəni qılncırları ala və cüvətli. yəni həmişə füyülük və chəsan edicü.		
Dəy xan oğlanları ki VI oğuldurur	Dəy xan oğlanları ki VI oğuldurur	Çəharum, Üregir	yəni cüvülük və ululuq və bəhadurluq.	aşuqlu və uç.	Çəğur
		Əvvəl, İqfir	yəni rükəlimə təvazü və xidmət edir.		
		Səvvum, Yıva	yəni məctəbəsi dükəlin- dən üstün ola. yəni dükəlinəndən hər yerdə bunlar öziz ola.		
Həz ox qəvm- ləri ki sağ qoldur	Gün xan oğlanları ki dögəli oğlanların ulusudur	Əvvəl, Qayı	yəni mühkəm	sağ qara yağın	Şahin
		Duvum, Rəyat	yəni dövlətli və nəməslı.		
		Səvvum, Alqa-övlü	yəni hər yerdə yürürlər.		
Ay xan oğlanları ki II oğul durur	Ay xan oğlanları ki II oğul durur	Çəharum, Qara övlü	yəni cələri qara.	aşuqlu umacı	Qartal
		Əvvəl, Yazır	yəni çox vilayət olan ola.		
		Duvum, Dögür	yəni yığılmaq üçün bir yerdə gələrlər.		
Yıldız xan oğlanları ki III oğul durur	Yıldız xan oğlanları ki III oğul durur	Çəharum, Yəpirlı	yəni mülk tutmaq, hökm etmək.	sağ umacı və adlı	Dəv- şarıl
		Əvvəl, Aşar	yəni cüst calaq və əvə və canavara və qışa bəvəslı. yəni qıvrıqlı və yasaqlı cuddı.		
		Duvum, Qızıq	yəni bəylər sözi izzətlı.		
Çəharum, Qəpən	Çəharum, Qəpən	Səvvum, Bəkəllı	yəni tulu iş, doyuncu.		

Mahmud Kaşğaridəki Oğuz boylarının siyahısı

أَصْرُ Oğuz : Bir Türk Boyudur. Oğuzlar Türkmənçilər.
Bunlar yirmi iki bölgəktür; hər bölgəyə
ayrı bir belgesi və hayvanlarına vurulan
bir aləmeti vardır. Birbirlerini bu bel-
gələrlə tanırlar.

Birincisi və başları : " Bey

Kinik"lardır. Zamanının Hakanları bun-
lardandır. Hayvanlarına vurdukları işaret
şudur :

İkincisi : " Kayağ"lardır.

Belgeleri şudur :

Üçüncüsü : " Bayındur"lar-
dır. Belgeleri şudur :

Dördüncüsü : " Iwa"lardır. Bun-
lara " Yıwa" dəhi denir. Belgeleri
şudur :

Bəşincisi : " Salğur"lardır.
Belgeleri şudur :

Altıncısı : " Afğar"lardır.
Belgeleri şudur :

Yedincisi : " Begtilli"lardır.
Belgeleri şudur :

Sekizincisi : " Bügdü"lardır.
Belgeleri şudur :

Dokuzuncusu : " Bayat"lardır.
Belgeleri şudur :

Onuncusu : " Yazğır"lardır.
Belgeleri şudur :

Onbirincisi : " Nyandır "lardır[?].

Belgeleri qudur :

Onikincisi : " كَرَابَسْلُوكْ Karaböslük"ler-

dir. Belgeleri qudur :

Onüçüncüsü : " اَلْكَابَسْلُوكْ Alkaböslük"-

lerdir. Belgeleri qudur :

Onördüncüsü : " اِصْغَدِرْ İsgdir"ler-

dir[+]. Belgeleri qudur :

Onbeşincisi : " اُورَغِيرْ Öregir"ler-

dir[++] " يُونُورَغِيرْ Yüregir" dahi de-

nir. Belgeleri qudur :

Onaltıncısı : " تُونُورْقا Tutırka"lar-

dır. Belgeleri qudur :

Onyedincisi : " اُولَايُنْدُلَاغْ Ulayundlağ"-

lardır[+++]. Belgeleri qudur :

Onsekizincisi : " تُونُورْ Tüger"ler-

dir[++++]. Bəzi kərə و harfi atılarak

تُونُورْ qekində dahi yazılır. Belgeleri

qudur :

Onokuzuncusu : " بَعْزَنَكْ Beçenek"-

lerdir[+]. Belgeleri qudur :

Yirmineisi : " قُوْوَالْدَرْ Quvaldar"-

lerdir[+]. Belgeleri qudur :

Yirmibirincisi : " قَپْئِي Çepni"-

lerdir[+++]. Belgeleri qudur :

Yirmikincisi : " قَارُوكْ Çaruk -

luğ"lardır. Bunların sayısı az, belge-
leri belli değildir.

17. Salur

Oğuzların tarixində mühüm rol oynamış boylardan biridir. Faruq Sümər belə izah edir ki, monqol dövrünə qədər bu boyun adı Salğur formasında yazılmışdır.¹

Rəşidəddinə görə, mənası “haraya varsa, qılınc və çomağı iş görər” deməkdir. M.Kaşğaridə “Salğur” kimi işlənir və V yerdədir.

18. Eymür (Eymir)

Faruq Sümərin araşdırmalarına əsasən, Anadoluda daha çox Eymir (bəzən İmir), İran və Xarəzm türkmənləri arasında isə “Eymür” şəkilində işlənmişdir.² Rəşidəddin bu boyun mənasını “son dərəcə iyi” kimi verir.

19. Ala-Yunth

Faruq Sümərin araşdırmalarına görə, XVI əsrdə bu boya aid 44 yer adına rast gəlinir. XVI əsrdə Orta və Qərbi Anadoluda bəzi oymaqlar da olmuşdur.³

“Zəngin heyvanları (atları) olan” mənasını verir. M.Kaşğaridə “Ulayundluğ” şəkilində olsa da, əslində “Ala-Undluğ”dur. Xəta nəticəsində bu şəkilə düşdüyünə şübhə yoxdur və M.Kaşğaridə XVII yerdədir.

20. Yürəgir

Təhrir dəftərlərində “Yürəgir” və “Ürəgir” şəkilində yazılır.¹ Mənası “daima yaxşı iş və qurucu”. Bu boy M.Kaşğaridə XV yerdədir.

21. İqdir // Yigdir

Tarixi və coğrafi mənbələrdə adı çəkilməyən boylardan biridir.² Mənası “iyilik, böyüklük, igidlik” deməkdir. M.Kaşğari-

də “İqdir” formasındadır və XIV yerdə göstərilir.

22. Bügdüz

Faruq Sümərin araşdırmalarına görə, XVI əsrdə Anadoluda Bügdüzlərə aid 22 yer adı qeydə alınmışdır, onlardan bu gün ancaq 3-ü qalmışdır.³

Faruq Sümər yazır: “Dədə Qorqud dastanlarındakı “bıyığı qanlı” kimi təsvir edilən Əmən bəy də bügdüzdən göstərilir. Bunlar bügdüz boyunun oğuzların islamdan əvvəlki tarixlərində və islam dinini qəbul etdikdən sonrakı dövrün ilk zamanlarında dastanlarda əks-səda doğuracaq dərəcədə bir rol oynadığını göstərir.”⁴

Rəşidəddinə görə, mənası “hər kəsə tabe olur və xidmət göstərir” deməkdir.

M.Kaşğaridə “Bügdüz” kimi işlənir və VIII yerdədir.

23. Yiva

Faruq Sümərin araşdırmalarına görə, Yivalar Səlcuklar dövründə adı tez-tez çəkilən boylardan biri olmuşdur.⁵

Rəşidəddinə görə, Yiva boyunun mənası “dərəcəsi hamıdan üstün” deməkdir. M.Kaşğaridə bu boy IV yerdədir.

24. Qınıq

Faruq Sümərin araşdırmalarına görə, Kınıqlar // Qınıqlar Səlcuk xanədanının çıxdığı boydur. Onlara aid 81 kənd-yer adı olmuşdur.¹ Rəşidəddinə görə, bu boyun mənası “harda olsa, əzizdir” deməkdir.

M.Kaşğaridə bu boy I yerdədir. Onun “Zamanlarımızın xanları bunlardır” fikri də təsdiq edir ki, Qınıq boyu digər boyların hamısından daha nüfuzlu, hörmətli olmuşdur.

IV fəsil

M.KAŞĞARININ “DİVANI LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏKİ OĞUZ BOYLARININ ETİMOLOGİYASI

1. Kınık

Bu etnonimin mənası “hamıdan üstün, əziz” mənasında Rəşidəddin tərəfindən qeyd olunsa da, M.Kaşğaridə “Zamanlarımızın xaqanları bunlardır” fikri söylənilir. Görünür ki, burada M.Kaşğari Kınık boyunun digərlərindən fərqləndiyini nəzərdə tutmuş və birinci yerdə vermişdir.

Kınık boyunun etimoloji izahı barəsində başqa bir fikir söyləmək mümkün deyildir.

2. Kayığ

Rəşidəddin bu boyun “möhkəm” mənasında olduğunu söyləyir. Bizcə, bu etnonimin etimologiyası barədə iki fikir irəli sürmək olar:

a) *Rəşidəddin bu etnonimi Qayı formasında qeyd edir. Deməli, “möhkəm” mənalı qayı sözü qədim türk dilində sifət olub, - ğ isə bu sözə qoşularaq xüsusi isim - etnonim əmələ gətiribdir.*

b) *M.Kaşğari lüğətində iki yerdə “Kay” adlı tayfanın adını çəkir.¹ Əgər bu Kay ilə Kayıq eyni tayfadırsa, onda Kay tayfa adını bildirən sözdən - iğ şəkilçisi vasitəsilə Kayıq əmələ gəlmişdir.*

3. Bayundur

Bu boyun etimoloji izahını belə vermək olar: bay (dövlətli, zəngin) + - ın (türk-monqol şəkilçisi olub, gücləndirilən, nəzərə cərpdirilən, təsdiq edən mənasında) + - dur (əşyanın olduğunu göstərən təsdiq şəkilçisi)².

Rəşidəddinin bu boyun mənasını “həmişə bolluq içində olan” kimi izah etməsi yuxarıdakı etimoloji şərhin düzgünlüyünü təsdiq edir.

Azərbaycan ərazisində Bayundur etnonimi əsasında formalaşmış etnohidronim vardır: Bayundurlu çayı. Bayundurlu etnohidronimi Bayundur etnonimindən əmələ gəlmişdir.

4. İva // Yiva

Bu boy müxtəlif fonetik variantlarda İva//Yiva//Yava//Yıva//Yafa//Avva kimi işlənmişdir. “Y” samitinin bu boyun, etnonimin adını bildirən sözün əvvəlində işlənməsi türk dillərində məqbul bir hal kimi özünü göstərmişdir.

İva//Yiva etnoniminin etimologiyası bərsində Rəşidəddinin bu boyun mənasına verdiyi izahatdan o yana getmək mümkün deyildir. Rəşidəddin bu boyun mənasını belə vermişdir:

“Hamıdan üstün dərəcəli”.

5. Salğur

Bu etnonimin Salğur//Salar//Salor formaları vardır. Salğur//Salar//Salor etnonimi - ğur// -ar// -or formantı ilə düzələn etnonimlər sırasına daxildir.

6. Əfşar

Bu etnonimin birinci komponenti av//əf//ov olduğunu qəbul etmək olar, ar//ər isə qədim türkcədə “adam, ər, kişi” mənasında işlənmişdir. Əfşar av//əf//ov və ar//ər komponentlərinin birləşməsindən formalaşmışdır. Əfşar etnoniminin şəxs adından törədiyini də ehtimal etmək olar. Rəşidəddinin fikrincə, bu etnonim Oğuzun nəvəsi Auşar ilə əlaqədardır və Oğuz nəvələrinin adları həmin dövrlərdə Oğuz tayfa adlarına çevrilmişdir.

M.Kaşğari Yulduz xanın oğlunun adını Auşar deyil, Aveş//Auş kimi qeydə almışdır. Ola bilsin ki, Aveş//Auş tayfa adına çevrilmək üçün ona etnonim düzəldən “kişi, ər, adam” mənalı “ar” komponenti qoşulmuşdur. Aveşar//Auşar sonralar Afşar//Əfşar şəklinə düşmüşdür.

Əfşar sözünün “vəhşi heyvan ovuna həvəsli, çevik və diribaş” mənasında olması imkan verir deyək ki, bu boyda Oğuz boyları daxilində ovçuluq daha çox inkişaf etmiş, onlar qəhrəmanlığı və cəsarətləri ilə seçilmişlər.

7. Bəytili

Bu etnonim tarixən bəg//bəy və tili komponentlərindən formalaşmışdır. Güman etmək olar ki, bu boy adlı-sanlı bəylərdən ibarət olmuşdur. Bunu boyun “ulu adamların sözü kimi hörmətli”, “böyüklər kimi əziz” mənalarını bildirməsi də təsdiq edir. Bu mənalardan çıxış edərək onu da qeyd etmək lazımdı ki, Bəytili tarixən ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşmışdır: Bəyin dili. Deməli, Bəytili “ulu, hörmətli adamların sözü, dili” kimi öz izahını təsdiq edə bilir.

8. Bügdüz

Bu boyun “hər kəsə tabe olur, xidmət edir” mənasında olması imkan verir deyək ki, Bügdüz etnonimi tarixən **büg** və **düz** komponentlərindən formalaşmışdır. **Büg** komponenti bəyənmək sözündə də işlənir (büg//bəy), **düz** isə düzmək, düzəlmək, düzənlənmək sözlərində öz mənasını ehtifa edə bilir.

9. Bayat

Bayat türk dillərində bəy anlamında olan bay hissəsindən və qədim türkcədə cəmilik, aidlik, mənsubluq bildirən “at” formantından formalaşmışdır. Deməli, Bayat etnonimi tarixən -at// -it// -it// -ut// -üt formantı ilə morfoloji yolla əmələ gəlmiş etnonimlər sırasına daxildir.

D.Y.Yeremeyev Bayat sözündə olan - at formantındakı - t ünsürünü monqol mənşəli cəmlük bildirən şəkilçi hesab edir. F.A.Cəlilov isə bu ünsürün türk mənşəli olduğunu təsdiq etməyə çalışmışdır. Doğrudan da **alpaut, sakat, bayat, övlad, içalat, yakut** və s. tipli sözlər təsdiq edir ki, - at// -it// -it// -ut// - üt formantı qədim türkcədə cəmlük bildirən morfoloji göstərici olmuşdur.

10. Yazğır

Bu etnonim bəzən **yazır** şəklində də digər mənbələrdə işlənmişdir. Yazğır//Yazır etnonimi yaz və - ğır// -ır hissələrindən formalaşmışdır. Burada -ğır// -ır // -ar// -ər// - r etnoformantı türk dillərində topluluq bildirmişdir.

11. Eymür

Bu etnonimin birinci komponenti “ey” türk dillərində “yaxşı” mənasında işlənən **iyi** sözünün dəyişməsi, differensiasiyası nəticəsində belə bir formaya düşmüşdür. İkinci komponent - mür (-ür// -ar// -ər) qədim türkcədə “adam, ər, kişi” mənasında olan **ər** sözünün fonetik dəyişikliyə uğraması ilə yaranmışdır.

12. Qarabölük

Bu etnonim iki komponentdən əmələ gəlmişdir: qara və bölük. Qara sözü bu etnonimdə “böyük, ulu” mənasında, bölük isə “tayfa” mənasındadır. Beləliklə, Qarabölük “böyük, ulu tayfa” mənasını bildirir. Bunu Qarabölük etnoniminin Rəşidəddində verilən “qara otaqlı”, Yazıçıoğlundakı “evləri qara” mənası da təsdiq edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qarabölük etnonimində **qara** sözü rəng bildirmir. **Qara** sözünün “böyük, ulu” mənaları Daşkəsən rayonundakı **Qaraqullar** kəndinin birinci komponentində işlənir. **Qarabölük** etnonimindəki **bölük** komponenti Balakən rayonundakı **Qazbölük** oykonimində öz izini qoruyur.

13. Alkabölük

Bu etnonim Alkarovlu, Alkaevli variantlarında da işlənmişdir. Məsələn, Rəşidəddin **Alkarovlu**, Əbülqazi **Alkaevli** şəklində vermişdir. Alkabölük etnonimi iki komponentdən ibarət olmuşdur: **alka** və **bölük**. **Alka** sözü çox güman ki, qədim türkcədə “uğur, müvəffəqiyyət” mənasında, bölük isə “tayfa” anlamındadır. Bunu Alkabölük etnoniminin “haraya getsə uğur qazanan” mənasını bildirməsi də təsdiq edir.

14. İqdir

Çox güman ki, bu etnonimin ilk variantı **Yiğdir** şəklində olubdur. Burada iq// yiq // yiqd// iqd variantları **igid** sözünün fonetik va-

riantlarıdır. Bunu **İqdir** etnoniminin “ululuq, bahadurluq” mənasında olması da təsdiq edir. **İqdir** etnonimində “ir” hissəsi isə “kişi, adam, ər” mənasında olan **ar** sözünün fonetik variantıdır.

15. Ürgir (Yürəğir)

Bu etnonim **Ürəgir** // **Yürəgir**, bəzi mənbələrdə isə **Ürəgil** // **Yürəgil** kimi işlənmişdir. Çox güman ki, tarixən **ürəg** // **yürək** (yaxın, yaxşı mənasında) və **ir** // **ər** (ər, igid, kişi mənasında) sözlərindən formalaşmışdır. Bu etnonimin “başqalarına yaxşılıq edən, qədir bilən” mənasını bildirməsi də bizim etimoloji izahı təsdiq edir.

16. Totırka

Bu etnonim çox güman ki, üç komponentdən formalaşmışdır: **tot**// **tut** + **ır**// **ar**// **ər** + **-ka**. **tot** // **tut** “tutmaq” mənasında, **ır**// **ar** // **ər** “insan, kişi, adam” mənasında, **-ka** isə etnonim düzəldən formantdır. **Totırka** etnoniminin “ölkələr alıb, qanunla xanlıq edən” mənası da bizim etimoloji izahı əsaslı edə bilər.

17. Ulaguntluğ

Ulayuntluğ etnoniminin tarixən **ula**//**ala**, **yunt** və **-luğ** hissələrinin birləşməsindən formalaşdığını qeyd etmək olar. Burada **ula**//**ala** “ala (rəng mənasında), zəngin, yaxşı”, **yund** “heyvan, atlı” mənasında, **-luğ** isə “mənsub-

luq, aidlik” anlamında olan sözdüzəldici şəkilçidir. Bu etimoloji izahı **Ulayuntluğ** etnoniminin “zəngin heyvanları, ala və iyi atları olan” mənasını bildirməsi də təsdiq edir.

18. Tökər

Bu etnonim digər mənbələrdə də qeydə alınmış və müxtəlif fonetik variantlarda işlənmişdir: Tökər // Tüger//Digər//Dügər//Düyər//Tögər//Toxar. Bu etnonimin tök //tüg//dig//düg// düy// tög//tox hissəsi **tku** şəklində qədim türkcədə (Qədim türk lüğətində) “min” (say kimi) mənasında işlənmişdir. **Tökər** etnoniminin “ər” hissəsi isə “kişi, adam” mənasındadır. Tökər sözünün bu cür etimoloji izahının əsaslı olduğunu etnonimin “toplanmaq üçün birləşmək”, “toplanmaq naminə” mənalı da təsdiq edir.

19. Bəçənək

Bu etnonim çox güman ki, biçmək feli ilə -**ən** və -**ək** şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdır. **Bəçənək** etnonimi “döyüslərdə qeyrət göstərən, yaxşı döyüşçü” mənasını bildirmişdir. Bu mənanın özü də imkan verir qeyd etmək ki, **biç** feli fonetik dəyişikliyə uğrayaraq bəç formasına düşmüş və - **ən**, -**ək** şəkilçiləri ona qoşulmuşdur.

20. Çuvaldar

Bu etnonim çuv//çav//çan (şöhrət, qısqırığ, gurultu, hay-küy mənasında) kök morfemindən, **-al//-ıl** sözdüzəldici şəkilçidən və **-dor//dar** təsdiqedicisi şəkilçidən formalaşmışdır. **Çuvaldar** etnoniminin mənasını A.A.Abduraxmanov “şöhrətli, məşhur, şərəfli” kimi izah edir.¹

21. Çəpni

Bu etnonim digər mənbələrdə də qeyd alınmış və **Çəbən // Çapakı // Çibni // Çəbni** variantlarında işlənmişdir. Çəpni etnonimi tarixən **çəp** və **-ni** hissələrinin birləşməsindən formalaşmışdır. **Çəp** hissəsi indi də dilimizdə *sözü çəp gəlmək, işi çəp düşmək* ifadələrində işlənir və “dolaşmaq” mənasında özünü təsdiq edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ə.Rüstəmov Çəpni sözünün mənasını “dolaşqanlıq”, “çəpləşmək”lə əlaqələndirir.² **Çəpni** etnoniminin “harda düşməni görsə dərhal döyüşə atılan mənasında olması yuxarıda qeyd etdiyimiz etimoloji təhlili bir daha təsdiq edir.

22. Çarukluq

Bu etnonimin etimologiyası barədə qəti və dəqiq fikir söyləmək olmur. Ancaq çox güman ki, **Çaruqluq** etnonimi **Çaruq** və **-luq** hissələrindən ibarətdir. Hər halda bu etnonimin etimoloji təhlilinin dəqiqləşməsinə ehtiyac vardır.

Mündəricat

I fəsil.

M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində türk sözü və türk ulusunun boyları haqqında

I.1. M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində türk sözü haqqında

I.2. M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində türk üsulunun boyları haqqında

I.3. M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində Oğuz boyları və onların damğaları

I.3.1. M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində Oğuz boyları

I.3.2. M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində Oğuz boylarının damğası

I.4. M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində digər türk və türk olmayan boylar

II fəsil.

M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərindəki Oğuz boyları digər mənbələrdə

III fəsil.

M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərindəki Oğuz boylarına aid yer adları

III.1. M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərindəki Oğuz boylarına aid XVI əsrdə Anadoludakı yer adları

III.2. Yer adları sırasına görə Oğuz boyları

III.3. M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərindəki Oğuz boylarına aid Azərbaycan, Gürcüstan, indiki Ermənistan, İran, Əfqanıstan və digər ərazilərdə yer adları

III.4. M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində Oğuz olmayan digər türk boylarına aid Azərbaycan, Cürüstən, indiki Ermənistan, İran, Əfqanıstan və s. ərazilərdə yer adları

IV fəsil.

M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərindəki Oğuz boylarının etimologiyası

1. Kınık

2. Kayığ

3. Bayundur

4. İva//Yiva

5. Salğur

6. Əfşar
7. Bəytili
8. Bügdüz
9. Bayat
10. Yağğır
11. Eymür
12. Qarabölük
13. Alkabölük
14. İqdir
15. Ürgir (Yürəgir)
16. Totırka
17. Ulaguntluğ
18. Tökər
19. Bəçənək
20. Çuvaldar
21. Çəpni
22. Çarukluq